

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Rzeszów, dnia 3 stycznia 2025 r.

Poz. 50

Podpisany przez:

Tomasz Władysław Cyran

Data: 03.01.2025 14:50:24

UCHWAŁA NR XII/96/2024 RADY MIEJSKIEJ W RYMANOWIE

z dnia 20 grudnia 2024 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Rymanów na lata 2025 – 2028.

Na podstawie art. 18 ust. 2, pkt 15 ustawy z 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1465, z późn. zm.) oraz art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292) po uzyskaniu pozytywnej opinii Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Rada Miejska w Rymanowie uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Rymanów na lata 2025 – 2028, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Gminy Rymanów.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego.

Przewodniczący Rady
Miejskiej w Rymanowie

Józef Kijowski

**GMINNY PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI
GMINY RYMANÓW
NA LATA 2025-2028**

Rymanów, październik 2024

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	3
2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	5
3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE	6
4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA	9
a. Dokumenty wykonane na poziomie kraju	9
b. Dokumenty wykonane na poziomie województwa	10
5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	18
6. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZASOBU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
a. Zarys historii obszaru gminy Rymanów	27
b. Krajobraz kulturowy	34
c. Zabytki nieruchome	36
d. Zabytki ruchome	56
e. Zabytki archeologiczne	63
f. Rejestr zabytków	75
7. OCENA ZASOBU ZABYTKOWEGO. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ	78
8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE	80
a. Zabytki nieruchome oraz krajobraz kulturowy	82
b. Zabytki ruchome	88
c. Zabytki archeologiczne	90
d. Rozpoznanie, dokumentowanie i popularyzowanie zasobów dziedzictwa kulturowego	96
9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	98
10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	99
11. ANEKSY	
1. Wykaz zabytków nieruchomych gminy Rymanów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków	100
2. Wykaz stanowisk archeologicznych w układzie alfabetycznym zlokalizowanych na obszarze gminy Rymanów, na podstawie badań powierzchniowych realizowanych w ramach programu badawczego Archeologiczne Zdjęcie Polski	107

1. WSTĘP.

Zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami na gminy nałożony został obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Przyjęty przez Radę Gminy w formie uchwały, dokument ten stanowi element polityki samorządowej. Jego opracowanie stanowi wyraz troski władz samorządowych oraz mieszkańców gminy o stan dziedzictwa kulturowego i jego potrzeby.

Program opieki nad zabytkami ma służyć zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe gminy. Nakreślone tutaj kierunki działań mają stopniowo prowadzić do poprawy stanu zachowania zabytków oraz lepszego ich udostępnienia i wykorzystania pod kątem turystycznym. Równie istotnym zadaniem dokumentu jest wskazanie wartości krajobrazu kulturowego gminy oraz potrzeby utrwalenia świadomości w społecznościach lokalnych, związanej z koniecznością dbałości o dziedzictwo.

Lokalna społeczność w dłuższej perspektywie powinna zauważać efekty wcielania w życie zasad nakreślonych w gminnym programie. Aby tak się stało konieczne jest postrzeganie kultury, jako ważnego czynnika rozwoju ekonomicznego, uzupełniającego i wspierającego inne, priorytetowe płaszczyzny polityki samorządu. Działania gminy powinna cechować zasada zrównoważonego rozwoju, gdzie ochrona zabytków występuje równorzędnie z ochroną przyrody i potrzebami infrastrukturalnymi mieszkańców.

Warto w tym miejscu przytoczyć zasady współczesnej doktryny konserwatorskiej, których stosowanie powinno również obowiązywać władze samorządowe:

- primum non nocere (po pierwsze nie szkodzić),
- maksymalne poszanowanie oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
- minimalna niezbędna ingerencja (powstrzymywania się od działań niekoniecznych),
- zasada, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
- zasada czytelności i odróżnialności ingerencji,
- zasada odwracalności metod i materiałów,
- zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wymienione zasady dotyczą zarówno konserwatorów – pracowników urzędów, profesjonalnych konserwatorów – restauratorów dzieł sztuki, konserwatorów architektów, urbanistów, budowlanców, archeologów, badaczy, pracowników samorządowych zajmujących się ochroną zabytków, właścicieli i użytkowników.

Zapisy gminnego programu opieki nad zabytkami obowiązują przez 4 lata. Z realizacji dokumentu Wójt Gminy co dwa lata sporządza sprawozdanie, które przedstawia Radzie Gminy. Programy opieki sporządzane w przyszłości powinny uwzględniać wszelkie nowe uwarunkowania prawne oraz zawsze aktualny stan zachowania zasobu dziedzictwa kulturowego.

Przedmiotem niniejszego Gminnego Programu jest miasto i gmina Rymanów, jako region administracyjny oraz miejsce lokalizacji objętych programem zabytków, zasobu dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego.

Program ten jest drugim z kolei tego typu opracowaniem powstałym na obszarze gminy Rymanów.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Obowiązek sporządzania gminnych programów opieki nad zabytkami określa zapis art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j.t. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292). W myśl art. 87 tejże ustawy:

1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.
2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:
 - a. włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
 - b. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
 - c. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
 - d. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
 - e. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
 - f. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
 - g. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
3. Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.
4. Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.
5. Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.

Zapisy dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego zawarte zostały w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.), gdzie zabytki zostały objęte ochroną zadeklarowaną, jako obowiązek państwa i każdego obywatela, w następujących zapisach:

- art. 5 „(...) Rzeczpospolita Polska strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.
- art. 6 „(...) Rzeczpospolita stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”.

Głównym aktem prawnym dotyczącym ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j.t. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292). Art. 3 tejże ustawy tłumaczy podstawowe pojęcia użyte w ustawie: *zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku*. Zgodnie z cytowaną ustawą, ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej, działań mających na celu: zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 5 tejże ustawy opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia, w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwale zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Artykuł 6 wymienia elementy podlegające ochronie, którymi są:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a. krajobrazami kulturowymi,
- b. układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c. dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego,
- d. obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- e. cmentarzami,
- f. parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

- g. miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
- a. dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b. kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c. numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d. wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e. materiałami bibliotecznymi,
 - f. instrumentami muzycznymi,
 - g. wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h. przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne, bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a. pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b. cmentarzyskami,
 - c. kurhanami,
 - d. reliktnymi działalnościami gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Art. 6 ustawy mówi również, iż ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Formami ochrony zabytków są: wpis do rejestru zabytków, wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa obowiązki oraz kompetencje gminy w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Obowiązki są określone m.in. w art. 22, pkt. 4 narzucającym obowiązek prowadzenia gminnej ewidencji zabytków, art. 87 regulującym sporządzanie na okres czteroletni gminnych programów opieki nad zabytkami, oraz w art. 18 i 19 nakazujących uwzględnianie zapisów tych programów przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, decyzji o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego.

W artykułach 5, 25, 28, 30, 31, 36 i 71 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawarte są szczegółowe obowiązki właścicieli zabytków objętych ochroną prawną, natomiast obowiązki i kompetencje wyłącznie odnoszące się do samorządu

terytorialnego określają artykuły 26 i 72. Ponadto art. 81 i 82 regulują możliwość udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organ stanowiący gminy, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

W ustawie z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (j.t. Dz. U. z 2024 r. poz. 1465) określone zostały zadania odnoszące się wprost lub pośrednio do ochrony zabytków. Mowa jest tam, iż do zakresu działania gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów, a co za tym idzie również opieka nad zabytkami. Art. 7. ust. 1. doprecyzowuje, że zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy, co może się przekładać na działania związane z opieką nad zabytkami w kontekście: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, kultury, w tym bibliotek gminnych i innych placówek upowszechniania kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy i współpracy z organizacjami pozarządowymi.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w ustawie z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (j.t. Dz. U. z 2024 r. poz. 1130). Określone zostały tutaj zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa mówi, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

W ustawie z dnia 7 lipca 1994 roku Prawo budowlane (j.t. Dz. U. z 2024 r. poz. 725 z późn. zm.) znalazły się unormowania działalności obejmującej sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbioru obiektów zabytkowych oraz zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach.

W ustawie z dnia 25 października 1991 roku o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (j.t. Dz. U. z 2024 r. poz. 87) zawarto zapisy mówiące, że działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury. Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo, i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego, organizujące działalność kulturalną, tworzą samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym.

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA.

a. Dokumenty wykonane na poziomie kraju.

Najważniejszym w skali kraju dokumentem związanym z ochroną dziedzictwa kulturowego jest Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026. Dokument ten został przyjęty uchwałą nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 roku.

Krajowy Program ma na celu realizację przepisu art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest głównym dokumentem strategicznym niezbędnym do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zainicjowanym i opracowanym przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Celem programu jest zapewnienie efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych czy zwiększenie zastosowania nowych technologii. Jest to dokument ważny dla całego środowiska – służb konserwatorskich i specjalistów.

W programie dokonano diagnozy stanu ochrony zabytków w Polsce. Wskazano zagrożenia wynikające z intensyfikacji procesów budowlanych, modernizacyjnych czy adaptacyjnych, co jest efektem ciągłego i postępującego rozwoju kraju.

Głównym celem programu jest zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce. Zwrócono w nim uwagę na potrzebę weryfikacji wybranego zasobu zabytków. Do wszystkich wymienionych w programie celów i zadań opracowano szczegółowy harmonogram realizacji wraz z planem finansowym.

W programie pojawiły się zapisy dotyczące uruchomienia nowych mechanizmów instytucjonalnych, finansowych i sprawczych do planów rewitalizacji wielkich obszarów zabytkowych, m.in. całych kwartałów miast czy kompleksów sakralnych.

Drugim ważnym dokumentem związanym z ochroną dziedzictwa kulturowego, funkcjonującym na poziomie kraju, jest Narodowa strategia rozwoju kultury z uzupełnieniem na lata 2004-2020; do chwili obecnej (październik 2024 roku) nie przyjęto jeszcze nowej wersji dokumentu. Określa ona działania konieczne do zrealizowania w regionach. Podkreśla przy tym ważność działań na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturalnego regionów w Polsce.

Główne założenia Strategii związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, to m.in. działania zmierzające do aktywnego zarządzania zasobami materialnego dziedzictwa kulturowego poprzez poprawę stanu zabytków, zwiększenie ich dostępności dla turystów, inwestorów, mieszkańców, adaptacje, zwiększenie atrakcyjności regionów dzięki wykorzystaniu przez nie wartości wynikających z lokalnego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz edukacja i wdrażanie metod nowoczesnego administrowania związanego z ochroną i zachowaniem zabytków.

Jednym z instrumentów, za pomocą których realizowane są wspomniane cele Strategii jest Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004-2020; podobnie jak w przypadku całej strategii, ta jej część również nie została dotychczas zaktualizowana.

Podstawą do sformułowania owego programu jest uznanie dziedzictwa kulturowego za wartość mającą wpływ na rozwój i upowszechnianie kultury, a także za potencjał regionów służący wzrostowi konkurencyjności regionów dla turystów, inwestorów i mieszkańców. Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” określa działania w sferze ochrony zabytków, m.in.: przygotowanie skutecznego systemu prawno-finansowego wspierania ochrony i opieki nad zabytkami; podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa; poszukiwanie instrumentów wzmacniających efekty działalności służby konserwatorskiej; intensyfikacja ochrony, upowszechnianie dziedzictwa kulturowego, w tym kompleksowa poprawa stanu zabytków nieruchomych i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne; zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych.

b. Dokumenty wykonane na poziomie województwa.

Dla zagadnień związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego na terenie województwa podkarpackiego istotnym dokumentem jest Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2022-2025 przyjęty przez Sejmik Województwa Podkarpackiego Uchwałą nr LVI/972/22 z dnia 28 grudnia 2022 roku. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2022-2025 jest kolejną już aktualizacją Programu. Zawarte w nim zapisy kompleksowo podejmują tematykę ochrony zabytków oraz szeroko rozumianego krajobrazu kulturowego.

Jako główny cel strategiczny kolejnej edycji Programu należy uznać wzmacnianie systemu ochrony zabytków w celu kształtowania pamięci i szacunku dla przeszłości jako siły budującej więź społeczną i otwierającej nowe perspektywy rozwoju w przyszłości. W tym celu określono priorytety. Pierwszy z nich ujmuje rozwijanie i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym, w tym o zabytkach oraz o roli dziedzictwa regionalnego w kształtowaniu bogactwa kulturowego kraju; ma na celu budowanie więzi społecznych oraz świadomości znaczenia i celów ochrony dziedzictwa kulturowego (działania badawcze, edukacyjne, promocyjne). Kolejny priorytet mówi o ochronie i zarządzaniu dziedzictwem kulturowym, a w szczególności zabytkami jako czynnikami rozwoju społeczno-gospodarczego województwa; w tej kwestii określono działania w sferze materialnej ochrony oraz użytkowania zasobu zabytkowego. Priorytet trzeci wyznacza budowanie współpracy z organami państwowymi, samorządowymi, organizacjami pozarządowymi, środowiskiem kościelnym i osobami fizycznymi na rzecz intensyfikacji działań służących efektywnej ochronie i opiece nad zabytkami oraz niematerialnym dziedzictwem kulturowym województwa podkarpackiego; wytyczono to

działania organizacyjne i zarządcze, koordynację i współpracę oraz dążenie do efektu synergii działań. Celowi strategicznemu Programu, jak również wyznaczonym priorytetom podporządkowane są przyjęte w Programie kierunki działań oraz zadania. Dobór zadań wynika z kompetencji ustawowych samorządu województwa, w tym z połączenia koncepcji strategicznej z wymogami zawartymi w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami odnośnie merytorycznej zawartości programów opieki nad zabytkami. Dla realizacji celów programu wskazuje się kierunki działań związane ze strefą edukacyjno-informacyjną dla priorytetu 1, działania finansowo-interwencyjne dla priorytetu 2 oraz dla priorytetu 3 aktywność organizacyjną służącą budowaniu współdziałania i wykorzystywaniu potencjału organów administracji rządowej, samorządowej oraz struktur pozarządowych i społecznych w tworzeniu warunków dla skutecznego sprawowania ochrony i opieki nad zabytkami, przy akceptacji i wsparciu społeczności województwa.

Pierwsze dwa rozdziały dotyczą ustawowych uwarunkowań formalno-prawnych, które odnoszą się do ochrony dziedzictwa kulturowego, ustawowych celów Programu. Znajduje się tam również analiza najważniejszych dokumentów, strategii, programów, które są ważne z punktu widzenia ochrony i opieki nad zabytkami, opracowane na szczeblu centralnym i wojewódzkim.

Kolejne rozdziały od III do VIII prezentują bogaty zasób zabytków województwa podkarpackiego. Opracowanie jest oparte na ogólnej charakterystyce zasobu zawartej we wcześniej obowiązujących wersjach Programie; wykorzystane są tu przede wszystkim dane historyczne dla poszczególnych zespołów zabytkowych i pojedynczych obiektów. Niemniej jednak został ów zasób zaktualizowany, po części zmieniony i uzupełniony oraz poszerzony. W rozdziałach tych omówiono: zabytki nieruchome (r. III), zabytki ruchome (r. IV), muzealia (r. V), dziedzictwo archeologiczne (r. VI), krajobraz kulturowy (r. VII) oraz niematerialne dziedzictwo kulturowe (r. VIII). Warte zauważenia jest, że charakterystykę zasobów zabytków nieruchomych i ruchomych podsumowuje podrozdział dotyczący stanu zachowania, natomiast część archeologiczną kończą wywody na temat występujących zagrożeń i problemów z tym związanych.

Kolejny rozdział nr IX uwzględnia nowe kryteria oceny stanu zachowania i stanu ochrony dziedzictwa kulturowego w województwie podkarpackim. Ocena ta dała podstawę do wprowadzenia zmian w analizie SWOT.

W trakcie prac nad Programem wskazano następnie najważniejsze kierunki działań i działania ujęte w ramach priorytetów (rozdział X). Założenia programowe zostały zaktualizowane, jako że część zadań, umieszczonych w poprzednich Programach została zrealizowana. Pojawiły się nowe, wynikające m.in. z kierunków rozwoju polityki regionalnej Województwa Podkarpackiego, jak również z aktualnych tendencji dotyczących ochrony dziedzictwa. Analiza problematyki ochrony dziedzictwa w województwie podkarpackim pozwoliła na wskazanie działań ważnych tak ze względu na problematykę ochrony zabytków, jak i działań, które zakładając zachowanie dziedzictwa będą sprzyjać rozwojowi województwa. Część zadań, które uznano za nadal aktualne, pozostawiono bez zmian.

Kolejny rozdział XI dotyczący zadań programu opieki wynikających z ustawowych celów sporządzania dokumentu prezentuje sformułowanie strategii działania w odniesieniu

do obszarów tematycznych wskazanych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

W rozdziale XII, dotyczącym sposobów realizacji i oceny wdrażania Programu, zaproponowano wskaźniki realizacji Programu adekwatne do zaproponowanych priorytetów i zadań, co w zamiarze swym ma, m.in. ułatwić i zobiektywizować wykonywanie sprawozdań z wykonania Programu, które to sprawozdania są ustawowym obowiązkiem samorządu województwa.

Końcowy rozdział XIII, poświęcony jest źródłom finansowania Wojewódzkiego Programu Opieki Nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim.

Priorytet związany z ochroną i świadomym kształtowaniem krajobrazu kulturowego wyznacza następujące kierunki działań: ochrona i opieka nad zabytkami w strategiach rozwoju i planach zagospodarowania przestrzennego, tworzenie parków kulturowych, jako forma ochrony krajobrazu kulturowego, integracja ochrony zabytków z ochroną przyrody, rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych, ochrona układów ruralistycznych. Wprowadzone zapisy mają na celu odpowiednie kształtowanie krajobrazu kulturowego poprzez zapobieganie jego degradacji, dbałość o zabytki charakterystyczne dla regionu i rewaloryzację obszarów wartościowych, przekształconych w wyniku działalności człowieka. Jednym z działań zapisanych w tym priorytecie jest wskazanie mówiące o włączeniu ochrony i opieki nad zabytkami w strategie i plany zagospodarowania przestrzennego, będące domeną lokalnego samorządu.

Dla gminy Rymanów ważny jest również zapis dotyczący ochrony układów urbanistycznych i ruralistycznych, który w punktach wymienia najważniejsze zadania, m.in.: ochrona historycznie ukształtowanych układów miast i wsi, wraz z zapobieganiem rozproszaniu zabudowy i odpowiednim ukształtowaniem gabarytów nowej zabudowy mającym na celu przeciwdziałanie tworzeniu dominant architektonicznych, nawiązywanie i poszanowanie w nowych projektach architektonicznych lokalnej tradycji budownictwa.

Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, jako element rozwoju społeczno-gospodarczego województwa to kolejny priorytet uwzględniony w omawianym dokumencie. Zawarto tam wskazania odnoszące się do: ochrony obiektów o szczególnej wartości, zahamowania procesu degradacji zabytków i dążenia do poprawy ich stanu zachowania, wspierania racjonalnego wykorzystania środków finansowych na ratowanie obiektów szczególnie zagrożonych, tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Priorytet związany z badaniem i dokumentacją dziedzictwa kulturowego oraz promocją i edukacją służącym budowaniu tożsamości określa kierunki działań mające przede wszystkim służyć szeroko rozumianemu wykorzystaniu zabytków dla potrzeb edukacyjnych i turystycznych oraz zachowaniu i kultywowaniu lokalnych tradycji. Wymienia się tu, m.in. następujące działania: rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków, przetwarzanie informacji o zabytkach, działania szkoleniowe, edukacja i promocja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu, ochrona kultury ludowej, tworzenie tematycznych szlaków turystycznych.

Omawiany dokument w kilku miejscach odnosi się do obiektów zabytkowych zlokalizowanych na terenie gminy Rymanów. Do najcenniejszych zabytków sakralnej architektury murowanej zaliczono XVIII-wieczny kościół farny z Rymanowa.

W kontekście pozostałości kultury łemkowskiej wspominana jest cerkiew w Bałuciance wraz z opisem jej konstrukcji. Kościół z Klimkówki wskazany został, jako jeden z przykładów XIX-wiecznej architektury o konstrukcji szkieletowej i cechach barokowych z elementami klasycyzmu. Kościół z Królika Polskiego omówiony został przy opisie drewnianej architektury z XVII wieku i doby baroku. Jako przykład murowanej architektury cerkiewnej przełomu XIX i XX wieku wskazano świątynię z Wróblika Królewskiego. Wyposażenie ruchome barokowego kościoła parafialnego z Rymanowa zakwalifikowane zostało do najcenniejszych zespołów tego typu zabytków z terenu województwa. Układ urbanistyczny Rymanowa zaliczony został do dobrze zachowanych przykładów średniowiecznych lokacji na prawie magdeburskim, natomiast układ Rymanowa Zdroju uznano za reprezentatywny przykład założenia uzdrowiskowego. Ponadto układy urbanistyczne Rymanowa i Rymanowa Zdroju zostały zakwalifikowane w omawianym dokumencie do objęcia ochroną prawną, a uzdrowisko rymanowskie zostało wskazane do objęcia ochroną poprzez ustanowienie parku kulturowego. W kontekście kultury żydowskiej wymieniany jest Rymanów zarówno ze względu na obecność synagogi jak również, jako ważny w przeszłości ośrodek chasydyzmu. Park miejski w Rymanowie Zdroju został wskazany, jako godny uwagi przykład uzdrowiskowego założenia zieleni, doceniona została również drewniana zabudowa uzdrowiska. Do godnych uwagi zabytków zaliczono cmentarz w Rymanowie, gdzie można zobaczyć wysokie klasy pomniki nagrobne. Wśród cennych przykładów drewnianych dworów podkarpackich wskazano pochodzący z drugiej połowy XVIII wieku obiekt z Ładzina. Zespół dworsko – parkowy z Rymanowa wskazany został, jako jeden z reprezentatywnych przykładów XIX-wiecznej klasycystycznej architektury rezydencjonalnej. Dwór z Bzianki wymieniony został w kontekście dworów polskich pochodzących z przełomu XIX i XX wieku. Jako ciekawy przykład budownictwa przemysłowego wskazane zostały budynki gorzelni z Rymanowa, a także budynek transformatora z Rymanowa Zdroju. Cerkiew w Bałuciance, wraz z kościołem z Klimkówki i Królika Polskiego, a także farą i synagogą rymanowską zostały w omawianym programie, wpisane do szlaku turystycznego „Polsko – Słowacki szlak świątyń karpackich Stropkov – Krosno”. Natomiast Rymanów został wpisany do szlaku chasydzkiego, łączącego miejscowość z ciekawszymi pozostałościami po kulturze żydowskiej, zaś zespół dworsko – parkowy z Rymanowa został wpisany do szlaku „Gniazd Rodowych Lubomirskich”.

Kolejnym ważnym dla ochrony dziedzictwa kulturowego dokumentem jest obowiązujący Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego Perspektywa 2030, który został przyjęty przez Sejmik Województwa Podkarpackiego Uchwałą nr LIX/930/18 z dnia 27 sierpnia 2018 roku zmieniająca uchwałę w sprawie uchwalenia planu zagospodarowania przestrzennego Województwa Podkarpackiego.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego uwzględniający inwestycje celu publicznego, stanowiące zadania rządowe i samorządu województwa, jest obok Strategii Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2030, podstawą do prowadzenia polityki przestrzennej w województwie.

Autorzy Planu podkreślają, że województwo podkarpackie posiada liczne, zróżnicowane pod względem pochodzenia, form funkcjonalnych i architektonicznych

zespoły i obiekty zabytkowe, co w połączeniu z wysokimi walorami przyrodniczymi daje możliwość rozwoju turystyki, jako ważnej gałęzi gospodarki regionu. Wśród cech wyróżniających region należy przede wszystkim podkreślić dawną wielokulturowość i wielowyznaniowość, bogactwo zasobów architektury drewnianej w tym cerkiewnej, dziedzictwo Żydów polskich, dziedzictwo Centralnego Okręgu Przemysłowego, przemysłu naftowego oraz zabytki zespołu Twierdzy Przemyśl.

Do najważniejszych materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego zaliczono, m.in. wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO dwa drewniane kościoły gotyckie: w Bliznem i Haczowie, a także drewniane cerkwie w Chotyńcu, Radrużu, Smolniku i Turzańsku, zespół klasztoru OO. Bernardynów w Leżajsku oraz zespół zamkowo-parkowy w Krasicy.

Z treści Planu wynika nakaz ochrony zlokalizowanych na terenie województwa licznych powojennych, wartościowych obiektów i założeń przestrzennych, ze względu na ich walory artystyczne, architektoniczne, czy historyczne. Nieliczne z nich znajdują się w rejestrze zabytków oraz gminnych ewidencjach zabytków, niektóre spełniają ustawowe kryteria tzw. dóbr kultury współczesnej. Problemem dotyczącym jakości krajobrazu kulturowego jest pogłębiający się brak ładu przestrzennego, objawiający się m.in. rozproszaniem zabudowy oraz jej przypadkowością i bezstylowością. Istotną kwestią jest zły stan wielu obiektów i założeń, niedostateczna ochrona zabytków znajdujących się poza rejestrem, często skutkująca utratą ich walorów, bądź zniszczeniem, a także niska świadomość wartości zabytków techniki, tradycyjnego wiejskiego budownictwa drewnianego, obiektów i założeń architektury modernistycznej, socrealistycznej oraz współczesnej, w tym dóbr kultury współczesnej.

W Planie nakreślone zostały kierunki służące zachowaniu i ochronie zabytkowych obiektów oraz założeń programowych, konieczne do zrealizowania poprzez:

- rewaloryzację historycznych układów urbanistycznych i innych założeń przestrzennych, w tym ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i pozostających poza nim;
- podejmowanie działań służących rewitalizacji założeń przestrzennych z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich, lokalnego charakteru i specyfiki zabudowy, w sytuacji nagromadzenia negatywnych zjawisk o charakterze nie tylko przestrzennym, ale również społeczno-gospodarczym;
- utrzymanie obiektów zabytkowych zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi, dbałość o stan techniczny oraz estetykę ich oraz otoczenia;
- nadawanie nieużytkowanym obiektom zabytkowym nowych funkcji i dostosowanie ich do aktualnych potrzeb, w tym m.in. do celów turystycznych, w sposób niepomniejszający ich wartości zabytkowej, historycznej i kulturowej;
- zachowanie i ochronę zabytków architektury cmentarnej, w szczególności cmentarzy z I wojny światowej, a także cmentarzy oraz pozostałości cmentarzy dawnych mniejszości etnicznych i wyznaniowych;
- zachowanie i ochronę budownictwa drewnianego poprzez utrzymanie wartościowych obiektów *in situ*, przenoszenie obiektów do skansenów, które tego wymagają, a także tworzenie nowych założeń o charakterze skansenów;

- zachowanie i ochronę dziedzictwa archeologicznego poprzez ochronę stanowisk archeologicznych, zagospodarowanie i eksponowanie stanowisk archeologicznych o własnej czytelnej formie krajobrazowej w celach turystycznych, kulturowych i edukacyjnych, w tym tworzenie parków kulturowych dziedzictwa archeologicznego.

W Planie wskazane zostały również obszary i obiekty, które miałyby zostać objęte szczególną ochroną i wykorzystaniem turystycznym.

Górę Przemiarki oraz Dolinę Wisłoka w części przynależnej do gminy Rymanów wskazano, jako tereny wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, kwalifikujące się do uznania za rezerwat przyrody. Uzdrowisko Rymanów Zdrój wymieniono, jako obszar, na którym realizowana będzie ochrona walorów uzdrowiskowych w województwie podkarpackim. Miasto Rymanów wskazane zostało pośród innych miast oraz dawnych ośrodków miejskich do przeprowadzenia rewaloryzacji historycznych układów urbanistycznych i innych założeń przestrzennych. Układ uzdrowiska Rymanów Zdrój wytypowany został do utworzenia nowego parku kulturowego w celu ochrony walorów przestrzeni oraz poprawy walorów krajobrazu kulturowego. Gmina Rymanów została wskazana pośród 23 gmin tworzących Bieszczadzko-Beskidzki Obszar Funkcjonalny, jako najatrakcyjniejszy turystycznie rejon Polski i województwa podkarpackiego.

Ochrona dziedzictwa kulturowego ujęta została również w Strategii rozwoju województwa – Podkarpackie 2030. Dokument ten wyznacza kierunki polityki regionalnej dla różnych poziomów administracji samorządowej oraz partnerów społecznych i gospodarczych. Strategia została uchwalona przez Sejmik Województwa Podkarpackiego w dniu 14 września 2020 roku. Ocena dotychczasowej realizacji Strategii wykazała, że wszystkie istotne kierunki interwencji zapisane w Strategii były lub ciągle są realizowane.

Ramy strategii wyznacza osiem głównych obszarów strategicznych, tj.: gospodarka regionu, infrastruktura techniczna, obszary wiejskie i rolnictwo, ochrona środowiska, kapitał społeczny, współpraca międzynarodowa, ochrona zdrowia oraz zabezpieczenie społeczne.

Celem głównym strategii stało się odpowiedzialne i efektywne wykorzystanie zasobów endo- i egzogenicznych regionu, zapewniające trwałe, zrównoważone i terytorialnie równomierny rozwój gospodarczy oraz wysoką jakość życia mieszkańców województwa.

Obszary tematyczne Strategii przedstawiają kierunki zaplanowanych działań. Tytuł obszaru tematycznego ma charakter ogólny, który precyzowany jest przez cel główny. Operacjonalizacja obszarów tematycznych następuje na poziomie priorytetów, które wraz z celami szczegółowymi obejmują istotne dla rozwoju województwa zagadnienia. Przyjęta struktura części kierunkowej Strategii, wskazuje, iż cele będą realizowane przez wydzielone w priorytetach kierunki działań.

Priorytet 2.3. Strategii rozwoju województwa podkarpackiego odnosi się do kultury i dziedzictwa kulturowego. Jako cel zakłada rozwinięty i efektywnie wykorzystany potencjał kulturowy regionu. Kierunki działań w tym aspekcie skupione są na:

- tworzeniu warunków dla upowszechniania kultury, rozwijania form działalności kulturalnej i interpretacji dziedzictwa wraz ze zwiększeniem kompetencji kulturowych mieszkańców;

- wzmacnianiu współpracy i partnerstwa na rzecz wykorzystania regionalnych zasobów dziedzictwa i kultury współczesnej jako potencjału rozwojowego;
- infrastrukturze kultury i zwiększeniu atrakcyjności dziedzictwa kulturowego.

Stwierdzono, że siłą napędową rozwoju kultury w regionie z całą pewnością mogą stać się główne ośrodki życia kulturalnego, skupione wokół największych miast w regionie oraz miejsc realizacji znanych przedsięwzięć kulturalnych. Wykazano, że w tych lokalizacjach należy rozpocząć tworzenie produktów i marek kulturalnych zarówno instytucji, jak też wydarzeń. Wykreowanie marki kulturalnej powinno oprzeć się na bazie zauważalnej poza regionem aktywności instytucji, rangi wydarzeń czy upowszechnieniu wiedzy o cennych obiektach zabytkowych. Na rozwój województwa w dziedzinie kultury duży wpływ ma jego geopolityczne położenie w sąsiedztwie Ukrainy i Słowacji. Współdziałanie międzynarodowe w tym zakresie powinno zmierzać do zapoczątkowania lub kontynuacji przedsięwzięć, które mogłyby wynieść je do poziomu zauważalnych na arenie międzynarodowej projektów kulturalnych.

Ustalono, że województwo podkarpackie wyróżnia bogate dziedzictwo kulturowe regionu, które należy objąć należyłą ochroną i racjonalnie wykorzystywać zasoby dla rozwoju województwa i budowania kapitału społecznego. Konieczne jest również podejmowanie przedsięwzięć z zakresu ochrony obiektów zabytkowych oraz miejsc cennych kulturowo, czy nowych inwestycji infrastrukturalnych (tj. Podkarpacka Galeria Słowa i Obrazu, Podkarpackie Centrum Nauki), a także modernizacji istniejących. Należy podejmować adaptacje obiektów w celu tworzenia nowoczesnych produktów kulturowych i turystycznych z wykorzystaniem form cyfrowych i wirtualnych. Wagę ochrony zabytków oraz opieki nad zabytkami i ujęcia tych aspektów w strategii regionalnej wskazuje ustawa kierunkowa.

Zakładane efekty realizowanych działań w dziedzinie ochrony, promocji i zarządzania dziedzictwem kulturowym regionu to:

- ochrona obiektów zabytkowych i miejsc cennych kulturowo, jako element działań prorozwojowych i prospołecznych;
- restauracja i adaptacja obiektów dziedzictwa kulturowego, w tym przemysłowego, w celu tworzenia innowacyjnych produktów kulturowych i turystycznych;
- poprawa jakości, poszerzanie i budowa nowej infrastruktury kultury, m.in. poprzez realizację projektów adaptacyjnych, modernizacyjnych i technologicznych w instytucjach kultury;
- realizacja projektów digitalizacyjnych oraz informatycznych mających na celu ułatwienie i poszerzenie dostępu do kultury;
- realizacja programów (m.in. „Pociąg do kultury”) mających na celu tworzenie ułatwień w dostępie i promocji zasobów kulturowych regionu;
- budowa Podkarpackiej Galerii Słowa i Obrazu (nowej siedziby biblioteki wojewódzkiej w Rzeszowie) w celu podniesienia efektywności edukacji kulturowej i poziomu kształcenia ustawicznego oraz zwiększenia potencjału funkcjonalnego samorządowych instytucji kultury, a także artystycznego i architektonicznego potencjału regionu;

- utworzenie Podkarpackiego Centrum Nauki, jako przestrzeni kooperacji nauki z kulturą i dziedzictwem oraz wiodącego ośrodka budowy kapitału ludzkiego i społecznego;
- ochrona i promowanie pomników historii, jako elementu dziedzictwa kulturowego regionu, m.in. zespół staromiejski w Przemyślu i Twierdza Przemyśl.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.

Jednym z najważniejszych dokumentów obowiązujących na terenie gminy jest Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Rymanów. Dokument ten uchwalony został Uchwałą Nr XXXII/303/2002 Rady Miejskiej w Rymanowie z dnia 9 sierpnia 2002 roku i zmieniany był wielokrotnie. Studium ma bardzo duże znaczenie dla prawidłowej realizacji ochrony dziedzictwa kulturowego na terenie gminy. Ustalenia tam zawarte rzutują w następstwie na dalszą politykę gminy odnoszącą się do ochrony zabytków, a ustalaną w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o lokalizacji inwestycji celu publicznego oraz decyzjach o warunkach zabudowy. Dodatkowo w studium zawarta jest spójna koncepcja rozwoju gminy oraz poszczególnych branż ważnych z punktu widzenia lokalnych społeczności, które mogą znacząco wpływać na jakość ochrony i stan zachowania zabytków.

W Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy, na wstępie, wśród głównych celów rozwojowych, między innymi znalazły się odniesienia do dziedzictwa kulturowego mówiące o potrzebie ochrony zasobów kulturowych, ochronie i kształtowaniu krajobrazu kulturowego. Realizacja powyższych celów miałaby polegać na: nierozpraszaniu zabudowy i ochronie terenów otwartych, wyeksponowaniu zasobów kulturowych, podtrzymywaniu tradycyjnych układów przy kształtowaniu współczesnej zabudowy, a także wykorzystaniu walorów kulturowych dla rozwoju gminy.

W rozdziale III studium omówiony został zasób dziedzictwa kulturowego zlokalizowanego na terenie gminy. Na wstępie przedstawiono pokrótce rys historyczny, obejmujący w skrócie pradzieje i bardziej rozszerzony od okresu średniowiecza po czasy współczesne. Następnie przedstawiono zasób obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków, a w kolejnej tabeli ujętych w gminnej ewidencji zabytków (w której figuruje, z wyłączeniem stanowisk archeologicznych, 261 obiektów zabytkowych). W osobnych tabelach przedstawiono wykaz zabytkowych cmentarzy (14 pozycji) oraz wykaz zabytkowych parków (6 pozycji). Znajduje się tutaj również tabela zawierająca 440 stanowisk archeologicznych (na terenie gminy do chwili obecnej zewidencjonowano jedynie 235 stanowisk). Błąd i rozbieżność wynika z podziału tabeli według chronologii poszczególnych stanowisk, zapomniano przy tym, że niektóre stanowiska zwłaszcza te rozleglejsze posiadają rozbudowane datowanie, nierzadko obejmujące kilka epok pradziejowych. Biorąc to pod uwagę jedno stanowisko mogło kilkukrotnie trafić do tabeli, kwalifikowane ze względu na swe datowanie. Jest to duży błąd, który zaburza rzeczywisty obraz zasobu archeologicznego dziedzictwa gminy i negatywnie wpływa na prawidłowość realizowania polityki ochronnej względem tego dziedzictwa. W kolejnych zmianach studium mankament ten koniecznie musi być wyeliminowany. W rozdziale tym umieszczona została mapa przedstawiająca zarys gminy z oznaczeniem stanowisk archeologicznych (wyłącznie większych osad, z pominięciem śladów osadnictwa i punktów osadniczych), obiektów wpisanych do rejestru zabytków, a także stref ochrony konserwatorskiej. Ostatnia część tego rozdziału stanowi opis stref ochrony konserwatorskiej, których w studium wyznaczono kilka. Strefa A ścisłej ochrony

konserwatorskiej obejmująca układ urbanistyczny Rymanowa oraz Rymanowa Zdroju wraz z najcenniejszymi zabytkami tam zlokalizowanymi, a w przypadku Zdroju dodatkowo z zielenią komponowaną. Strefa B obejmuje pozostałości kultury Łemkowskiej zlokalizowane w miejscowości Deszno oraz Wołuszowa, a także obszar w Rymanowie przy ul. Mickiewicza oraz pomiędzy ul. Paderewskiego, Dworską a doliną rzeki Tabor. Strefa C obejmuje ochronę indywidualną obiektów zabytkowych w granicach działek, na których się one znajdują. Strefa D obejmuje ochronę kulturową obiektów niebędących zabytkami, np. pomniki, cmentarze, miejsca kultu religijnego. Natomiast strefa W koncentruje się na ochronie stanowisk archeologicznych w granicach wyznaczonych w AZP (jedynie większe osady, z pominięciem śladów osadnictwa).

Tom drugi studium charakteryzuje główne kierunki rozwojowe gminy, plany długofalowych działań mających służyć rozwojowi gminy; część z opisywanych zagadnień dotyczy również ochrony dziedzictwa kulturowego.

Za główne funkcje gminy uznano tutaj turystykę, rolnictwo, a przede wszystkim funkcje związane z działalnością uzdrowiskową. Scharakteryzowane zostały tutaj wytyczne odnoszące się do nowych inwestycji, które koncentrować mają się na kontynuacji zabudowy istniejącej. Zapisy zostały sformułowane w sposób uniemożliwiający tworzenie architektury dysharmonijnej z otoczeniem, m.in. poprzez określenie dopuszczalnych wysokości i powierzchni zagospodarowania działki, a także jej przeznaczenia. Przewidziane zostały również obszary dla rozwoju działalności produkcyjnej i gospodarczej niekolidujące z wartościowym krajobrazem kulturowym.

Rozdział piąty wskazuje obszary oraz zasady ochrony krajobrazu kulturowego. W podrozdziale związanym z krajobrazem gminy, zawarto kilka bardzo cennych z punktu widzenia ochrony zabytków zapisów. Po pierwsze przy wprowadzaniu nowej zabudowy należy dążyć do rozwiązań architektonicznych nieprowadzących do powstawania dysharmonii między zabudową współczesną a zabudową tradycyjną. Zapisana została tutaj również konieczność prowadzenia rewitalizacji „starej zabudowy zespołów zabytkowych”, która ma być wykonywana w uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Ochronie mają podlegać dominujące w krajobrazie zespoły kościelne, poprzez przeciwdziałanie przysłonięciu ich ekspozycji przez realizację nowych inwestycji, zarówno z oddalonych miejsc i punktów widokowych, jak również z miejsc znajdujących się w bezpośrednim otoczeniu zespołu kościelnego. Dodatkowo ochroną mają być objęte przedpoła widokowe, w szczególności przy głównych trasach komunikacyjnych oraz osie widokowe od kościołów, cerkwi, parków oraz od byłych dworów, a także cmentarzy zabytkowych. Konieczne jest utrzymanie regionalnej skali i struktury jednostek osadniczych, wraz z zabudową o charakterze horyzontalnym. Cenny wydaje się również zapis mówiący o konieczności wzbogacania walorów widokowych za pomocą zadrzewień śródpolnych.

Rozdział 6 odnosi się bezpośrednio do obszarów i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Na wstępie zostały sformułowane podstawowe postulaty. W odniesieniu do obiektów wpisanych do rejestru zabytków zalecone zostało trwałe zachowanie historycznej formy architektonicznej i substancji budowlanej. Ponadto wskazano na konieczność utrzymania otoczenia obiektu zabytkowego, zgodnie z jego historycznym zagospodarowaniem. Kolejny zapis dotyczy

obowiązku dążenia do zachowania właściwej ekspozycji obiektów zabytkowych ze wskazanych osi widokowych. Dodatkowo wprowadzone zostało tutaj zastrzeżenie, że przeprowadzenie wszelkich prac budowlanych, konserwatorskich, restauratorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego wymaga uzyskania pozwolenia właściwego konserwatora zabytków. W odniesieniu do obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków zapisano konieczność ochrony, wyróżnione zostały tutaj względy, którymi należy się kierować przy typowaniu zabytków podlegających takiej ochronie (GEZ) i są to: czas powstania, walory architektoniczne i historyczne oraz wartość lokalno-kulturowa, a także przynależność do historycznej zabudowy miejscowości. Ochrona obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków polegać ma głównie na ochronie bryły, gabarytów, wystroju elewacji. Szczegółowe zapisy, które winne być uwzględniane w planowaniu przestrzennym, obejmują m.in.: zachowanie oryginalnych wielkości, kształtu i podziałów stolarki okiennej, powinność dostosowania nowej zabudowy do historycznej kompozycji przestrzennej; przy remontach obiektów zabytkowych zaleca się zachowanie jednolitej bryły oraz formy i elewacji budynków poprzez stosowanie tradycyjnych technik oraz materiałów, w przypadku rozbiórki obiektu zewidencjonowanego w GEZ należy opracować dokumentację konserwatorską. Dodatkowo całość działań realizowanych przy obiektach zabytkowych figurujących w gminnej ewidencji zabytków obwarowane zostało wymogiem uzyskania przez właściciela opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków przed przystąpieniem do wykonywania prac remontowych przy tych obiektach. W dalszej części rozdziału omówiona została ochrona zasobów archeologicznych gminy. Wprowadzony został tutaj bardzo restrykcyjny zakaz przeprowadzania wszelkich robót budowlanych na terenie stanowisk wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego. Natomiast w przypadku wykonywania prac porządkowych w obrębie stanowiska archeologicznego wymagane jest uzgodnienie z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Ponadto realizacja dużych inwestycji obwarowana została wytycznymi skupiającymi się na tym, że wszelkie prace ziemne na obszarze stanowisk archeologicznych oraz wszelkie zmiany sposobu użytkownika terenu stanowisk archeologicznych, a także wszystkie przypadkowe odkrycia zabytków archeologicznych należy zgłaszać i uzgadniać z urzędem konserwatorskim. Następnie omówiona została ochrona krajobrazu kulturowego gminy. Zawarto tutaj podstawowe parametry, którymi należy się kierować, a odnoszące się do rodzajów dachu i kątów nachylenia połaci dachowych, a także kolorystyki i użytych materiałów oraz oczywiście wysokości budynków i ich powierzchni zabudowy.

Omówione zostały tutaj również strefy ochrony konserwatorskiej (częściowo opisane przy okazji analizy dotyczącej uwarunkowań gminy zawartych w niniejszym studium). Strefa „A” pełnej, ścisłej i restrykcyjnej ochrony konserwatorskiej, wszelkie działania podlegają tutaj uzgodnieniom z urzędem konserwatorskim i obwarowane są szeregiem zapisów mających na celu ochronę dziedzictwa kulturowego. Strefa „B” zachowanych obiektów i obszarów zabytkowych, gdzie należy dążyć do zachowania elementów zabytkowych, a nowo lokowane obiekty należy dostawać do obiektów istniejących. Strefa „C” ochrony indywidualnej obiektu zabytkowego, gdzie konieczne jest utrzymanie istniejącej formy architektonicznej. W obrębie strefy „D”, bardzo istotnej z punktu widzenia ładu przestrzennego, należy rewaloryzować i odtworzyć pierwotny

wygląd istniejących elementów historycznych. Chronić należy również główne osie widokowe miasta, postuluje się tutaj wykluczenie lokowania obiektów wielkogabarytowych. Ponadto dla ochrony otoczenia zabytków wpisanych do rejestru wyznaczone zostały strefy ochronne dla ich otoczenia, mające na celu zapobieganie jego degradacji. Dla zapobiegania negatywnemu przekształceniu otoczenia zabytków, ustalone zostały zasady mające zapobiegać degradacji otoczenia zabytków i zachowania tego otoczenia w stanie niepogorszonym. Dodatkowo wszelkie nowe zagospodarowanie powinno być realizowane poprzez obiekty o wysokich walorach estetycznych. Wszelkie szczegóły w tym zakresie powinny być regulowane w ramach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Na końcu rozdziału zapisano zasady ochrony cmentarzy, gdzie obowiązuje ochrona układu przestrzennego, alei, podziału na kwatery, a także ochrona zabytkowego drzewostanu i oczywiście ochrona historycznych zabytkowych nagrobków. Prace prowadzone w obrębie tej kategorii zabytków podlegają uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Na załącznikach graficznych do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oznaczono zabytki wpisane do rejestru i ewidencji, ponadto oznaczono jedynie część stanowisk archeologicznych, pominięte zostały najmniejsze ślady osadnictwa i punkty osadnicze. Mankament ten wymaga w przyszłości naprawienia.

Podsumowując należy podkreślić, że zapisy studium dosyć dobrze kształtują politykę ochrony krajobrazu gminy. Główne postulaty w tym zakresie zmierzają do ograniczania rozpraszania zabudowy na zasadzie uzupełniania, dogęszczania, bądź kontynuacji w celu tworzenia zwartych kompleksów, a także preferowania zabudowy nawiązującej do regionalnego stylu i krajobrazu. Również ochrona indywidualnych obiektów zabytkowych opracowana została poprawnie, funkcjonują tutaj zapisy zabezpieczające ich ochronę na zasadzie stref konserwatorskich, jak i zapisów dla poszczególnych zabytków. Na tym tle najslabiej wypadają zapisy dot. dziedzictwa archeologicznego. Jak już wyżej wspomniano, jego zasób opracowany został nieprawidłowo, tym samym zaburzono rzeczywisty obraz archeologicznego dziedzictwa gminy, co może negatywnie wpływać na prawidłowość realizowania polityki ochronnej. W kolejnych zmianach studium błąd ten powinien być wyeliminowany.

Najważniejszą kategorię dokumentów planistycznych, mającą największy wpływ na jakość ochrony dziedzictwa kulturowego na terenie gminy, stanowią miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Gmina Rymanów posiada stosunkowo wysokie pokrycie terenu planami (zwłaszcza w porównaniu do innych samorządów powiatu), oscylujące wokół 30 procent. Samych planów jest blisko trzydzieści, duża ich część obejmuje obszary przeznaczone pod lokalizację farm wiatrowych lub fotowoltaicznych, bądź nowych osiedli mieszkaniowych, czy też usług turystycznych oraz zalesień, gdzie kwestie ochrony zabytków, poza stanowiskami archeologicznymi, praktycznie nie występują. Natomiast należy zaznaczyć, że dwie najważniejsze miejscowości gminy, tj. Rymanów i Rymanów Zdrój posiadają rozległe plany obejmujące wiele aspektów związanych z ochroną zabytków.

Zgodnie z ostatnimi zmianami prawa w obszarze ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego zostaną zastąpione przez miejscowy plan zagospodarowania ogólnego – dokument, który zgodnie z nowelizacją ustawy w przyszłości (do 31 grudnia 2025 roku) zastąpi obowiązujące obecnie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Dokument ten będzie, w przeciwieństwie do studium, aktem prawa miejscowego, dlatego też tematyka ochrony zabytków musi być w nim opracowana na wysokim poziomie, aby zapewnić odpowiednią jakość opieki nad dziedzictwem kulturowym zlokalizowanym na terenie gminy.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Rymanów” został przyjęty uchwałą nr XL/387/06 Rady Miejskiej w Rymanowie z 25 października 2006 roku. Dokument ten obejmuje rozległy obszar miasta w jego granicach administracyjnych. Występuje tutaj wiele lokalnych uwarunkowań, a także rozległe spektrum uwarunkowań związanych z ochroną zabytków. Rozdział IV planu obejmuje zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. Kolejno zostały tutaj ustanowione ochrony dla stanowisk archeologicznych, obiektów wpisanych do rejestru zabytków (które potraktowane zostały szczególnie i indywidualnie wymienione na wstępie rozdziału) oraz tych figurujących w gminnej ewidencji zabytków – wszystkie wymienione kategorie zabytków zostały oznaczone na załączniku graficznym do planu. Ponadto zostały wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej.

Strefa A ochrony rygorystycznej ścisłego centrum Rymanowa obejmująca układ urbanistyczny i zabytkową architekturę, zawierająca się w granicach obszaru zabudowań rynku, kościoła po stronie południowej, ulic Piekarskiej i Kilińskiego, synagogi po stronie północnej wraz z przyległymi terenami, ulicy Bieleckiego po stronie zachodniej, ulicy Sanockiej po stronie wschodniej do rzeki Tabor. Zapisy odnoszące się do tej strefy obejmują wiele zagadnień związanych z ewentualnymi remontami obiektów zabytkowych, a także lokowania tutaj nowej zabudowy oraz remontów obiektów niezabytkowych, przy tym wymogi zawarte tutaj opracowane zostały dosyć restrykcyjnie. Z ważnych zapisów zakazana została tutaj lokacja wielkoformatowych nośników reklamowych.

Strefa B obejmująca tereny, na których znajdują się różnorodne zabytki architektury, stanowiące zespoły zabudowy podmiejskiej, wolnostojącej, przeważnie drewnianej. Są to tereny zabudowy ulicy Mickiewicza oraz teren między ulicami Paderewskiego i Dworskiej do doliny rzeki Tabor. Na tym terenie ochronie podlegają obiekty zabytkowe będące w gminnej ewidencji zabytków. W strefie tej obowiązuje bardzo ważny wymóg zachowania istniejących elementów o wartościach kulturowych i dostosowania nowej zabudowy do historycznej. Nakazy obejmują gabaryty i określają charakter nowej zabudowy, a także materiały stosowane do wykończeń elewacji zewnętrznych. Dotyczą również konieczności kontynuacji zabudowy w stylu dominującym w otoczeniu. Zabroniona została tutaj lokalizacja urządzeń technicznych w postaci np. wież służących komunikacji.

Strefa C obejmuje ochronę wyznaczaną dla indywidualnych obiektów zabytkowych wraz z działką na której się znajdują w granicach oznaczonych na rysunku planu, zgodnie z wykazem zabytków. Z najważniejszych zapisów dla tej strefy obowiązuje utrzymanie istniejącej formy architektonicznej budynku, jego bryły oraz wysokości, a także kształtu

dachu i detalu elewacji. Ochronie podlega tutaj również otoczenie zabytku, gdzie niedopuszczalne jest przekształcanie terenu, mogące degradacyjnie wpływać na zabytek.

Natomiast strefa D obejmuje ochronę wartościowych obiektów kultury niebędących zabytkami, m.in. pomniki, nagrobki, stacje pasyjne. Główny postulat opiera się tutaj na tym, iż należy zachować takie obiekty bez zbędnych przekształceń.

Odniesienia do wyżej opisanych stref pojawiają się w dalszej części planu przy zapisach szczegółowych dla konkretnych terenów, dzięki czemu zakres ochrony konserwatorskiej jest jeszcze pełniejszy.

Ponadto formę rozległej strefy ochronnej dla krajobrazu miasteczka przybierają zapisy dotyczące ochrony panoramy widokowej i krajobrazu kulturowego wyznaczone dla całego obszaru planu, gdzie dopuszcza się lokalizację jedynie budynków jednorodzinnych – niskich z kolorystyką dachów czerwoną, grafitową, brązową lub ciemno zieloną.

Dla wszystkich stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w granicach planu ustanowiona została strefa ochronna zawierająca się w granicach wyznaczonych w trakcie archeologicznych badań powierzchniowych. Stanowiska te zostały czytelnie oznaczone na rysunku planu, zapisano tutaj, że wszelka działalność w ich obrębie wymaga uzgodnienia ze służbami konserwatorskimi, a samowolne przekształcanie, niszczenie, bądź rozkopywanie stanowisk jest zakazane.

Wyżej opisany plan miejscowy należy ocenić jako posiadający dużą wartość w odniesieniu do ochrony dziedzictwa kulturowego. Jego zapisy i ustalenia porządkują w dużym stopniu tematykę ochrony zabytków na tym terenie, nakładają obowiązki i zakazy, których konsekwentna realizacja przekładać będzie się na wysoką jakość ochrony konserwatorskiej.

W 2004 roku zespół architektów z Biura Urbanistycznego w Nowym Sączu w składzie: Małgorzata Biedroń, Maria Modzelewska oraz Katarzyna Salabura opracował wytyczne konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „Rymanów Zdrój”. Dokument ten stał się bazą dla opracowania zapisów konserwatorskich w obecnie obowiązującym miejscowym planie o tej samej nazwie. Wytyczne opracowane zostały na etapie analiz poprzedzających projektowe prace planistyczne. Są one modelem struktury przestrzennej, stworzonym głównie z punktu widzenia konserwatorskiej ochrony zabytków, na podstawie których formułowano ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Wytyczne konserwatorskie zidentyfikowały zasoby, określiły pożądane działania rewaloryzacyjne oraz dopuszczalne ingerencje przestrzenne. Podstawowym elementem wytycznych konserwatorskich stały się strefy ochrony konserwatorskiej o różnych reżimach ochronnych. Wyznaczono strefy ochrony konserwatorskiej na podstawie oceny wartości historycznej i kompozycyjnej terenów, warunków ekspozycji obiektów we wnętrzach urbanistyczno-architektonicznych oraz ekspozycji sylwet zabudowy w krajobrazie. W dokumencie tym zaproponowano wyznaczenie czterech stref ochrony konserwatorskiej. Zapisy tu zawarte uwzględniły ochronę walorów składających się na jej tożsamość, ale także podnoszenie standardów życia jego mieszkańców oraz rozwój miejscowości. Wytyczne dostosowały zasady działań na obszarach chronionych do ówczesnej sytuacji prawnej, społeczno-gospodarczej itp.

Wyżej nakreślone wytyczne zostały uwzględnione w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego „Rymanów Zdrój”. Dokument ten przyjęty został

uchwałą Rady Miejskiej w Rymanowie z 11 września 2006 roku nr XXXIX/380/06, i obejmuje wymienioną w nazwie miejscowość w jej granicach administracyjnych. Z oczywistych względów plan największy nacisk kładzie na ochronę środowiska naturalnego uzdrowiska oraz jego zasobów związanych z wodami mineralnymi. Paragraf czwarty planu zawiera zapisy odnoszące się wprost do ochrony dziedzictwa kulturowego. Wyznaczone zostały tutaj strefy ochrony konserwatorskiej, które równocześnie zostały czytelnie oznaczone na załączniku graficznym do planu.

Strefa A posiada dwa warianty pierwszy obejmuje historyczne założenie uzdrowiska z zielenią komponowaną, drugi obejmuje willę „Zaosie” w Desznie, wraz z otoczeniem. Strefa ochrony konserwatorskiej B koncentruje się na zespole zabudowy uzdrowskiej z zielenią urządzoną oraz na terenach dawnych wsi Łemkowskich w Desznie i Wołtuszej. Ostatnia strefa, związana z ochroną stanowisk archeologicznych zewidencjonowanych na terenie miejscowości, oznaczona została symbolem W. W dalszej części planu wymienione zostały wszystkie obiekty zabytkowe figurujące w ewidencji zabytków, podzielone na architekturę, cmentarze zabytkowe, parki oraz stanowiska archeologiczne. Następnie w planie zawarto zapisy chroniące obiekty zabytkowe przed zniszczeniem i degradacją ich otoczenia. Wykluczone zostały np. ogrodzenia wykonane z elementów prefabrykowanych. Plan w stopniu dostatecznym chroni dziedzictwo kulturowe.

Pośrednio do ochrony zabytków odnosi się miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Królik Polski II” przyjęty uchwałą nr XI/133/2000 Rady Miejskiej w Rymanowie w dniu 28 stycznia 2000 roku. Generalnie dotyczy on lokalizacji nowego kościoła w miejscowości, jednakże uwzględniono tutaj uwarunkowania konserwatorskie wynikające z budowy świątyni w otoczeniu zabytkowego XVII-wiecznego kościoła drewnianego.

Zagadnienia związane z ochroną zabytków podejmuje również miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Sieniawa/2014”, uwzględnia on ochronę zlokalizowanych w jego granicach stanowisk archeologicznych, a także obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków – głównie kapliczek. Przede wszystkim chroni znajdującą się tutaj cerkiew wraz z dzwonnica oraz starą szkołę, wszystkie wpisane do rejestru zabytków województwa podkarpackiego. W odniesieniu do zabytków wpisanych do rejestru oraz stanowisk wskazano tutaj potrzebę każdorazowego uzgadniania z urzędem konserwatorskim zamiarów inwestycyjnych.

Tematykę ochrony dawnej cerkwi oraz zabytków z gminnej ewidencji zabytków, a także stanowiska archeologicznego podejmuje miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Wróblak Królewski/2019”. Ustanowiono tutaj ogólne strefy ochrony dla obiektów zabytkowych bez precyzowania szczegółowych zapisów odnoszących się do poszczególnych zabytków. Zapisano jedynie, że ustala się ochronę poprzez obowiązek zachowania wymienionych w tekście planu zabytków.

Ochronę zabytkowego kościoła oraz parku dworskiego uwzględnia miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Klimkówka/2014 – część A” wpisano tutaj również ochronę pozostałych zabytków wpisanych do rejestru zabytków, figurujących w gminnej ewidencji zabytków, a także zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, jednakże bez wymieniania konkretnych. Zapisano jedynie, że procesy budowlane w granicach

stanowisk archeologicznych lub związane z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków lub pozostającymi w ewidencji konserwatora zabytków należy prowadzić z uwzględnieniem przepisów odrębnych z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Ustanowiono strefę ochrony krajobrazu, gdzie architektura nowych obiektów w strefach ekspozycji kościoła oraz w granicach parku winna odpowiadać historycznej zabudowie. Należy tutaj zachować historyczny sposób zagospodarowania terenów, formy nowobudowane nie mogą zaburzać wartości oraz ekspozycji budynków zabytkowych. Zapisy te należy ocenić pozytywnie.

Jednym z istotniejszych dokumentów powstałych na poziomie gminy jest strategia jej rozwoju. Obecnie (jesień 2024 r.) w gminie obowiązuje „Strategia rozwoju gminy Rymanów na lata 2021-2030”. Opracowanie to powstało w 2021 roku. W dokumencie tym zostały sformułowane długookresowe cele związane z funkcjonowaniem i rozwojem gminy. Część zapisów tam zawartych odnosi się do dziedzictwa kulturowego regionu, jego ochrony, popularyzacji i uatrakcyjnienia pod kątem turystycznym; wskazane zostały także występujące problemy. Zapisano m.in., że niewykorzystane są dostatecznie zasoby w postaci zabytkowych obiektów uzdrowiskowych, obecnie nieużytkowanych i niszczących. Jako priorytet zapisano w strategii potrzebę zachowania dziedzictwa kulturalnego wraz ze zwiększeniem atrakcyjności oferty kulturalnej na terenie gminy.

Strategia podzielona została na główne cele, wśród których wyodrębniono poszczególne działania mające w założeniu prowadzić do ich realizacji. Z punktu widzenia ochrony zabytków istotne może być założenie zmierzające do zwiększenia uczestnictwa mieszkańców w życiu kulturalnym poprzez stosowną edukację. Jednakże strategia praktycznie nie odnosi się do kwestii związanych z ochroną zabytków. Ewentualną rolę dziedzictwa kulturowego widzi się tutaj w formie służebnej dla celów promocji gminy i jej rozwoju na niwie turystycznej. Wśród potrzebnych działań zapisano ogólnie, że gmina posiada cenne zasoby dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego – zarówno ruchomego, jak i nieruchomego. Gmina w związku z tym planuje uczestniczyć w pracach na rzecz ochrony i rewitalizacji zabytków oraz miejsc pamięci narodowej. Postuluje się również zachowanie ważnych i cennych obiektów architektury uzdrowiskowej.

Podsumowując należy podkreślić, że zapisy strategii nie uwzględniły dostatecznie potrzeb związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego. Pojawia się ono tutaj jedynie w kontekście rozwoju turystyki. Natomiast brakuje nadrzędnego celu jakim ma być zachowanie i pielęgnowanie zasobów dziedzictwa kulturowego – spuścizny po poprzednich pokoleniach. W porównaniu z wcześniej obowiązującą strategią zapisy omawianego dokumentu w odniesieniu do ochrony zabytków zostały uproszczone i zredukowane, w zasadzie pomijając tą problematykę.

Z dokumentów istotnych na terenie gminy można zaliczyć nieaktualny, ale ważny „Plan rozwoju uzdrowiska Rymanów Źródł na lata 2017 - 2020” opracowany i wdrożony w 2017 roku (uchwała nr XXXVIII/363/17 Rady Miejskiej w Rymanowie z 1 czerwca 2017 roku). Zawarto tutaj dosyć obszerny opis historii, geografii oraz przyrody uzdrowiska. Pod koniec rozdziału pierwszego i w rozdziale drugim, omówiono zakres ochrony konserwatorskiej obowiązujący w miejscowości, wynikający m.in. z planu zagospodarowania przestrzennego, gdzie wyróżnione zostały strefy ochronne dopasowane do poszczególnych kategorii zabytków. Plan ten zawiera szereg zapisów związanych

z zagospodarowaniem przestrzeni uzdrowiska mających zapobiegać jego degradacji, m.in. związane z dopuszczalnymi gabarytami nowej zabudowy, jej wykończeniem i detalami, a także kolorystyką oraz np. ochroną terenów zielonych. W dalszej części omówione zostały poszczególne, najważniejsze z punktu widzenia uzdrowiskowego obiekty, z których część to obiekty zabytkowe, m.in. figurujące w gminnej ewidencji zabytków. Generalnie omawiany dokument, z oczywistych względów, koncentruje się na kwestiach związanych z funkcjonowaniem uzdrowiska, na dalszym planie zostawiając dziedzictwo kulturowe. Wśród projektów inwestycyjnych służących realizacji celów zawartych w planie zapisano, m.in. „odtworzenie historycznego charakteru Parku Zdrojowego w Rymanowie Zdroju i remont istniejących elementów architektonicznych”, a także remont budowli zabytkowych figurujących w gminnej ewidencji zabytków.

Z istotnych dokumentów należy w tym miejscu wspomnieć o „Studium wartości kulturowych z uwzględnieniem problematyki konserwatorskiej miasta Rymanów” opracowanym w 2006 roku przez zespół pod kierownictwem Rubena Bardanaszwilego z Podkarpackiego Biura Planowania Przestrzennego w Rzeszowie Oddział Zamiejscowy w Krośnie. Dokument ten stawia sobie za cel rozpoznanie wartości kulturowych miasta. Analizie poddany został tutaj krajobraz kulturowy oraz składające się na niego obszary i obiekty o wartości zabytkowej. Na wstępie zarysowano historię miasta, a w dalszej części przedstawiono jego największe walory. Wymienione zostały tutaj obiekty wpisane do rejestru zabytków, a także ujęte w gminnej ewidencji zabytków. Następnie wyznaczone zostały strefy ochrony konserwatorskiej, których zasięg i zakres ochrony pokrywa się w większości z ustaleniami studium uwarunkowań gminy i z miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego sporządzonym dla Rymanowa. Strefa A pełnej ochrony konserwatorskiej układu przestrzennego i obiektów zabytkowych, strefa B ochrony zachowanych elementów zabytkowych, strefa C ochrony indywidualnej obiektu zabytkowego, CZ strefa ochrony zabytkowych cmentarzy, strefa D ochrona obiektów wartościowych kulturowo niebędących zabytkami, strefa K ochrony krajobrazu kulturowego, strefa KO ochrony krajobrazu otwartego oraz strefa E ochrony ekspozycji i przedpola widokowego obiektów zabytkowych. W studium zamieszczony został wykaz stanowisk archeologicznych zewidencjonowanych w Rymanowie, jednakże nie ustanowiono tutaj żadnej strefy ochronnej dla tej kategorii zabytków.

6. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZASOBU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.

a. Zarys historii obszaru gminy Rymanów.

Jednostka podziału administracyjnego, określana dziś jako Gmina Rymanów utworzona została w styczniu 1973 roku pod nazwą Miasto i Gmina Rymanów. W skład tej jednostki weszło miasto Rymanów, będące dotąd odrębną jednostką administracyjną oraz otaczające je gromady: Klimkówka, Posada Górna, Wróblík Szlachecki i Sieniawa. Nowoutworzona jednostka znalazła się w powiecie krośnieńskim, na terenie województwa rzeszowskiego. Do roku 1973 Rymanów wraz z częścią gromad należał do powiatu sanockiego. W 1975 roku zlikwidowano powiaty, a jednostka Miasto i Gmina Rymanów znalazła się w nowoutworzonym województwie krośnieńskim. Taki stan rzeczy utrzymał się do 1998 roku, kiedy to przywrócono podział na powiaty i utworzono województwo podkarpackie z siedzibą w Rzeszowie. Miasto i Gmina Rymanów znalazły się ponownie w powiecie krośnieńskim. Do czasu przekształcenia gminy w jednostkę samorządu terytorialnego w 1990 roku, na jej terenie działała Rada Narodowa Miasta i Gminy Rymanów. Był to organ lokalnej władzy państwowej; organem wykonawczym gminy był Naczelnik Miasta i Gminy w Rymanowie. Zgodnie z ustawą o samorządzie terytorialnym w 1990 roku utworzona została Gmina Rymanów stanowiąca jednostkę samorządu terytorialnego, obejmującą swoim zakresem działania dotychczas istniejącą jednostkę – Miasto i Gminę Rymanów. W ramach porządkowania struktur podziału terytorialnego już w latach 90-tych XX wieku na terenie gminy wyodrębniono, jako jednostki pomocnicze szesnaście sołectw: Bałucianka, Bzianka, Deszno, Głębokie, Klimkówka, Królik Polski, Ładzin, Łazy, Milcza, Posada Górna, Puławy, Sieniawa, Wisłoczek, Wróblík Królewski, Wróblík Szlachecki, Zmysłówka, oraz trzy osiedla: nr 1 i nr 2 w Rymanowie oraz osiedle Rymanów Zdrój. W 1996 roku połączono sołectwo Deszno z osiedlem Rymanów Zdrój, tworząc wieś Rymanów Zdrój, mającą status odrębnej miejscowości.

Poniżej przedstawiono w układzie alfabetycznym zarys historii poszczególnych miejscowości należących do Gminy Rymanów oraz nieistniejących już osad.

Bałucianka położona jest na południowym stoku pasma Przymiarki w dolinie Bałuciańskiego Potoku. Wieś posiada łemkowsko-polską historię. W dokumentach wymieniana jest po raz pierwszy w 1470 roku. Wówczas to nazywała się Bałutowa, zaś Bałucianką zaczęto ją nazywać w końcu XVI wieku; w dialekcie miejscowych Łemków określano ją, jako Bawtianka. Miejscowa ludność łemkowska należała do greckokatolickiej parafii w Desznie, natomiast polska do parafii rzymskokatolickiej w Klimkówce. Osada stanowiła własność królewską, a w XVIII wieku wchodziła do dóbr rymanowskich. W XVII wieku miejscowa ludność zbudowała małą cerkiew, rozbudowaną w 1820 roku; była to filialna świątyni parafii w Desznie. Do 1848 roku w wiosce był folwark, na Bałuciańskim Potoku stał młyn wodny i folusz. W osadzie były olejarnie wytwarzające olej z nasienia lnianego, a także kilka warsztatów tkackich, z których płótna pościelowe sprzedawano na rymanowskich targach oraz w uzdrowiskach. W okresie I wojny światowej – w grudniu 1914 roku i maju 1915 roku – krótko toczyły się tu walki.

Spłonęła część gospodarstw w wyniku ostrzału artyleryjskiego, zginęło również kilku mieszkańców wsi. W 1925 roku wymurowano studnię, jedną z nielicznych w tym czasie, z której brano wodę do gaszenia pożarów w czasie frontu, upamiętniając to napisem na obmurówce. W 1945 roku miejscową ludność łemkowską wywieziono do ZSRR.

Bzianka usytuowana jest w północnej części gminy, w dolinie Wisłoka. Znana już była w XIV wieku, kiedy to należała do dóbr królewskich. W 1419 roku król Władysław Jagiełło nadał ją Mikołajowi Pelwelskiemu, wraz z licznymi jeziorami, bagnami i sadzawkami. Miejscowość w swej historii niszczona była przez wrogie najazdy w latach 1474, 1624, 1657. W XIX wieku miejscową ludność kilkakrotnie dotknęły wylewy Wisłoka, nieurodzaje i epidemie cholery. Już przed I wojną światową istniał tu ruch ludowy; ludowcy mieli licznych sympatyków również w latach międzywojennych i po II wojnie światowej.

Deszno to obecnie część uzdrowiska Rymanów Zdrój; położone jest w dolinie rzeki Tabor na południe od centrum Rymanowa Zdroju. Deszno lokowane było na prawie polskim w 1389 roku. W 1479 roku, wraz z dwudziestoma innymi okolicznymi miejscowościami należało do wdowy po Wojewodzie Sandomierskim, Katarzyny Oleśnickiej lub Siennickiej i jej synów. W 1536 roku Deszno zostało sprzedane Konstantynowi Głodyńskiemu. Jego północną część zamieszkiwali Polacy, a południową Łemkowie. W 1820 roku właścicielką wsi była Zofia Skórska. Podczas I wojny światowej walczyły tu wojska austriackie i rosyjskie, a wieś doznała znacznych zniszczeń. Niemiecka okupacja w latach 1939-1944 przyczyniła się do wywiezienia wielu mieszkańców na roboty do Niemiec oraz do wymordowania kilku rodzin żydowskich przez hitlerowców. 22 września 1944 roku wkroczyła tu Armia Czerwona. Po przesiedleniu mieszkańców latem 1945 roku na Ukrainę, Deszno zostało prawie całe spalone przez UPA. W 1956 rozebrano zabytkową cerkiew z 1866 roku. W Desznie pozostał cmentarz greckokatolicki.

Głębokie to wieś usytuowana na południowy zachód od Sieniawy. Głębokie lokowane było przed 1445 rokiem, w dolinie potoku Głębokiego; w tym czasie nosiło nazwę Głęboka Wola. Nazwa Głębokie ustaliła się w XVII wieku. Miejscowość leżała w dobrach dziedziców Rymanowa aż do początków XX wieku. W okresie międzywojennym gospodarowali na miejscowym majątku Pożniakowie. W swej historii miejscowość dzieliła losy okolicznych wiosek. W 1943 roku Niemcy dokonali pacyfikacji wsi, rozstrzelując kilkunastu jej mieszkańców; powodem była prowokacja radzieckiego oficera, byłego jeńca, który przeszedł na kolaborację z Niemcami.

Klimkówka znajduje się na zachód od Rymanowa i północny zachód od Rymanowa Zdroju. Wieś ciągnie się wzdłuż drogi Rymanów – Iwonicz oraz na południe doliny potoku Klimkówka, aż pod las u stóp Suchej Góry. Miejscowość prawdopodobnie istniała już w XIV wieku, chociaż najstarszy dokument ją wymieniający pochodzi z 1437 roku. Osada założona została na prawie niemieckim. W swej historii związana była mocno z Iwoniczem, gdyż do XVIII wieku wspólni byli tu dziedzice. Miejscowość wielokrotnie niszczona była przez pożary, najazdy wojsk obcych w latach 1474, 1624, 1655 i 1657. Niszczyli ją też kilkakrotnie zbójnicy karpaccy, zwani opryszkami lub beskidnikami. Od XVIII wieku wieś była własnością rodziny Ostaszewskich, którzy mieli tu dwór i majątek ziemski aż do 1944 roku. U schyłku XIX wieku powstały tu kopalnie ropy naftowej.

Miejscowość znana była z doskonałych cieśli, stolarzy i muzyków. W czasie II wojny światowej Klimkówka stanowiła ośrodek konspiracji zbrojnej AK i POZ. We wrześniu 1944 roku przeszło tędy natarcie wojsk rosyjskich na Iwoniecz; środkowa część wsi spłonęła.

Królik Polski położony jest w dolinie rzeki Tabor, w odległości pięciu kilometrów od Rymanowa Zdroju. Wieś założona została w 1389 roku, na prawie niemieckim. Pierwotnie nazywana była Johanowa, prawdopodobnie od imienia zasadźcy. W czasach panowania Władysława Jagiełły przeszła na własność biskupa Janusza z Lubienia, pod nazwą Królikowa. W XVI wieku na południe od wsi powstała druga osada lokowana na prawie wołoskim, Królik Wołoski. Od tego czasu, prawdopodobnie dla odróżnienia, wieś nosi nazwę Królik Polski. Osada, wraz z okolicznymi wioskami wchodziła do klucza jaśliskiego, tzw. Państwa Biskupów, aż do zniesienia pańszczyzny w 1848 roku. W swej historii kilkakrotnie niszczona była przez przygraniczne najazdy węgierskie, głównie opryszków, oraz w 1624 roku przez Tatarów. Już na początku XX wieku rozwinął się tu ruch ludowy i działalność oświatowa. Przed I wojną światową istniały w Króliku Drużyny Bartoszone. W czasie działań wojennych miejscowość dwukrotnie uległa zniszczeniu: w grudniu 1914 i w maju 1915 roku. W czasie II wojny światowej istniała we wsi konspiracja zbrojna Armii Krajowej. W 1943 roku Niemcy dokonali pacyfikacji wsi, rozstrzelując kilkudziesięciu mieszkańców. We wrześniu 1944 roku przeszło tędy radzieckie uderzenie na Jaśliska i Lubatową.

Królik Wołoski to nieistniejąca obecnie osada łemkowska znajdująca się na południe od Królika Polskiego. Założona ona została na prawie surowego korzenia około 1558 roku. Osada wpierw nosiła nazwę Nowa Królikowa, później Królikowska Wola, zaś około 1673 roku zmieniono ją na Królik Wołoski. Po II wojnie światowej wieś została wysiedlona w dwóch etapach. Część w latach 1945-46 do ZSRR, a część w ramach akcji „Wisła” w 1947 roku na ziemie zachodnie.

Ladzin położony jest w odległości dwóch kilometrów od Rymanowa, w dolinie Taboru. Jest to obecnie nieduża wieś; po raz pierwszy pojawia się w dokumentach źródłowych księcia Władysława Opolczyka, założyciela miasta Rymanów. W dokumentach z 1504 roku występuje pod nazwą Ladzina, a w 1518 roku jako Hładina. Przez wieki dzieliła losy pobliskiego Rymanowa, w skład dóbr którego wchodziła.

Łazy to mała wioska położona na północny wschód tuż przy granicy Rymanowa. Dawniej istniała jako przysiółek, obecnie jest oddzielnym sołectwem.

Milcza jest dużą wsią położoną w północnej części gminy, w odległości siedmiu kilometrów od Rymanowa. Wieś powstała w 1553 roku; w swej historii dzieliła losy okolicy. Nie omijały jej najazdy, czy epidemie chorób zakaźnych. Miejscowość była już w latach galicyjskich ośrodkiem ruchu ludowego.

Posada Górna leży w dolinie Taboru, pomiędzy Rymanowem a Rymanowem Zdrojem. Najstarszy dokument o miejscowości pochodzi z 1552 roku; osada założona była na prawie niemieckim. W dokumentach z 1589 roku określana jest jako „Suburbeinm Superius”, tj. Przedmieście Górne. Losy historyczne osady związane są z Rymanowem. Na gruntach miejscowości, w znacznej części powstało uzdrowisko Rymanów Zdrój.

Puławy lokowane były w 1572 roku obok hutniczej osady Hamry, która później stanowiła przysiółek Puław. Wieś dawniej dzieliła się na Puławy Dolne i Górne.

Zamieszkała była głównie przez Łemków, obok których mieszkali Polacy, Żydzi i dwie cygańskie rodziny. Dolne Puławy ciągnęły się od doliny Wisłoka na wschód do miejsca, gdzie dziś kończy się zabudowa. Dalej od stojącej w granicach cerkwi i cmentarza, doliną na południe ciągnęły się Puławy Górne. Obecnie mianem Puław Górnych określa się dawną wschodnią część Puław Dolnych. Cerkiew rozebrano około 1950 roku, cmentarz używany jest do chwili obecnej przez mieszkańców.

Rudawka Rymanowska położona jest w dolinie Wisłoka. Osada założona została na prawie wołoskim przed 1589 rokiem; miejscowość przez cały czas wchodziła do dóbr rymanowskich. W okresie epidemii cholery w 1873 roku Potoccy dojeżdżali leczyć tu miejscowych chłopów. Początkiem XX wieku w Rudawce odkryte zostały złoża ropy naftowej, powstała tu kopalnia. Wieś zamieszkiwali Łemkowie. We wrześniu 1944 roku większość tutejszej zabudowy spłonęło w ogniu ostrzału radzieckich katiusz. Po wojnie miejscowa ludność została przesiedlona do Związku Radzieckiego.

Rymanów położony jest w północnej strefie Beskidu Niskiego oraz kotlinie Dołów Jasielsko-Sanockich, w dolinie rzeki Tabor, przy drodze prowadzącej z Krosna do Sanoka. Tereny dzisiejszego miasta zamieszkane były już w okresie neolitu, zaś archeologiczne badania dowodzą ciągłości tego osadnictwa. Prawa miejskie Rymanów otrzymał w 1376 roku z rąk księcia śląskiego Władysława Opolczyka, namiestnika króla Ludwika Węgierskiego. Miejscowość lokowana została na prawie magdeburskim, przyjmując nazwę „Ladisslaui” – zaczerpniętą od imienia założyciela. W okresie królowania Władysława Jagiełły, zapewne w pierwszych latach XV stulecia, miasto otrzymało obecnie funkcjonującą nazwę, pochodzącą od osoby ówczesnego wójta Reimana. W ciągu stuleci nazwa „Rymanów” często ulegała przekształceniom i była używana w różnych formach, jak „Rimanow”, „Rymanow”, czy też „Rimanowo”, jednakże podobnie brzmiący rdzeń pozwalał identyfikować wszystkie te zapisy z właściwym pojęciem. Od początku swego istnienia Rymanów prężnie się rozwijał. Położenie miasta przy często uczęszczanym szlaku handlowym przyczyniało się do stale wzrastającego poziomu funkcjonowania handlu i wytwórstwa. Skutki wojen XVII-wiecznych przyczyniły się do znacznego upadku gospodarczego miasta, co przełożyło się także na następne stulecie, kiedy to Rymanów ograniczył swoje kontakty handlowe tylko do sąsiednich miejscowości. Bezpośredni wpływ miały również zniszczenia miasta na skutek walk prowadzonych w ciągu niemal całego XVIII wieku oraz zapewne przejęcie Rymanowa, wraz z całą Polską południową, pod zabór austriacki. Wówczas to mieszkańcy zaczęli zajmować się rolnictwem, gdyż z powodu stagnacji rzemiosło i handel nie przynosiły już wystarczających dochodów. Przełomem okazała się być druga połowa XIX wieku, kiedy to miasto odczuło znaczną poprawę w rozwoju gospodarki. Na ten stan rzeczy wpłynęło kilka czynników: z jednej strony była to budowa w okolicy Rymanowa linii kolejowej, z drugiej zaś rozkwit górnictwa naftowego w regionie, a dodatkowo założenie uzdrowiska Rymanów Zdrój. Niszczycielskie działania obu wojen światowych znów przyczyniły się do zahamowania rozwoju miasta. Jednakże okresy powojenne sprzyjały szybkiemu odbudowywaniu, zarówno zdewastowanej architektury, jak i wewnętrznych struktur, pozwalających na sprawne funkcjonowanie i dalszy rozkwit miejscowości. Od momentu lokacji Rymanów był miastem prywatnym, dziedziczonym zazwyczaj z pokolenia na pokolenie. Pierwszymi jego właścicielami byli bracia Iwan i Dymitr Gorajscy, którzy weszli w posiadanie dóbr

rymanowskich zapewne niedługo po lokacji miasta. Dymitr ofiarował cały majątek ziemski swoim trzem córkom: Katarzynie, Elżbiecie i Annie, które to w 1415 roku dokonały podziału spadku. Rymanów przypadł Katarzynie, żonie Dobiesława z Sienna i Oleśnicy. Małżonkowie mieli jedenastu synów, jednak od momentu śmierci Dobiesława w 1440 roku, to wyłącznie wdowa zarządzała majątkiem ziemskim jeszcze przez ponad dwadzieścia lat. Po śmierci Katarzyny w 1463 roku, jej czterech synów – Jakub, Dymitr, Andrzej i Mikołaj – rościło sobie prawa do Rymanowa. Ostatecznie jednak trzech z nich zrzekli się ich na rzecz Andrzeja, który w 1472 roku otrzymał królewski dokument, określający jego prawo dziedziczenia miasta Rymanowa oraz trzech wsi: Wisłoczek, Głębokie i Sieniawy. Andrzej Sienieński w dobra rymanowskie uposażył Wiktoryna, jednego ze swych synów. Ten z kolei przekazał je w posiadanie swemu młodszemu synowi Zbigniewowi z Sienna i Rymanowa, który oficjalnie zarządzał nimi od 1537 roku. Nowy dziedzic, prócz licznych tytułów, czy nominacji królewskich, zasłynął przede wszystkim szerzeniem reformacji w Rymanowie i okolicznych miejscowościach. Zbigniew Sienieński podzielił swój spory majątek ziemski pomiędzy dzieci oraz drugą żonę. W rozpisce spadkobierców brakuje informacji o dobrach przekazanych najmłodszej córce Zofii oraz włościach rymanowskich, i na tej podstawie należałoby przyjąć, iż to właśnie ona została ich nowym dziedzicem. Hipoteza ta wydaje się tym bardziej prawdopodobna, że kolejny właściciel Rymanowa Marcin Stadnicki nabył go w ostatniej ćwierci XVI wieku od swej bratowej Zofii z Sienieńskich Stadnickiej. Po śmierci Stadnickiego w 1629 roku majątek ziemski przeszedł na jego drugą żonę Magdalenę Białobrzeską, a następnie na ich córkę Mariannę ze Stadnickich Zebrzydowską. Zebrzydowscy około 1676 roku wydzierżawili miasto i okoliczne wsie Janowi Opalińskiemu z Bnina i Tęczyna. Kolejnym najemcą był książę Jan Samuel Czartoryski, który w pierwszej ćwierci XVIII wieku wydzierżawił włości wojewodzie wołyńskiemu Franciszkowi ze Żmigrodu, ponieważ sam nie mieszkał w Rymanowie. Około roku 1740 dobra rymanowskie na własność powróciły do rodu Stadnickich i wówczas ich dziedzicem był Piotr Konstanty Stadnicki, zaś w 1745 roku mąż Teresy Stadnickiej – wojewoda wołyński Józef Ossoliński. Ten ostatni, pomimo sporego majątku dziedzicznego na terenie całej Polski, w sposób szczególny upodobał sobie dwór w Rymanowie, gdzie pozostał do końca życia. Dobra rodowe zgodnie z wolą zmarłego trafiły w ręce najstarszego jego syna Józefa Salezego, który po dwóch latach, w 1782 roku przekazał je w dzierżawę Stefanowi Hanczakowskiemu. Z końcem XVIII wieku majątek rymanowski zmieniał jeszcze dwa razy właściciela, kolejno byli nimi: Anna Teresa z Ossolińskich Potocka oraz Franciszek Skórski. Ród Skórskich nie posiadał już całego miasta, a jedynie dwór oraz przynależne do niego włości. Wiązało się to z procesem upaństwowienia Rymanowa, zapoczątkowanym już w drugiej dekadzie panowania zaborcy austriackiego. Wówczas to zlikwidowano samorząd miejski, w miejsce którego powołano magistrat, natomiast funkcje administracyjno-polityczne wobec przynależnych samorządowi wsi powierzono urzędnikowi sądowemu. W 1855 roku w mieście powołano do istnienia urząd powiatowy w ramach istniejącego cyrkułu, a od 1866 roku Rymanów stał się administracyjnie gminą. Skórscy byli w posiadaniu majątku rymanowskiego do 1872 roku, kiedy to odsprzedali je Stanisławowi i Annie z Działyńskich Potockim. Ci jednak bardziej związani byli z uzdrowiskiem Rymanów Zdrój, które założyli w 1876 roku w sąsiedztwie miasta, natomiast dobra ziemskie przeszły na ich najstarszych synów Jana

i Józefa. Ostatecznie to Józef objął w dożywotnie posiadanie obszar dworski. Po jego śmierci, w 1918 roku zespół dworsko-parkowy przeszedł na własność jego syna Stanisława Potockiego, a następnie w 1945 roku przejął go zarząd Nadleśnictwa w Rymanowie, który ma tam swoją siedzibę do chwili obecnej.

Rymanów-Zdrój leży w otoczonej zalesionymi Wzgórzami Rymanowskimi dolinie rzeki Tabor; odległy jest cztery kilometry od Rymanowa. Początki uzdrowiska sięgają końca XIX wieku. Wkrótce po odkryciu źródeł, co nastąpiło w 1876 roku, Potoccy podjęli się urządzenia zakładu zdrojowego. Oficjalne jego otwarcie nastąpiło w 1879 roku. Dzięki dobrym warunkom klimatycznym i bogatym źródłom wód mineralnych, szybko zyskało ono rozgłos i znaczenie. Niemal od początku istnienia, zakład zdrojowo-kąpielowy specjalizował się w leczeniu dzieci; pierwszą kolonię dla dzieci zorganizowano w 1885 roku. W 1887 roku utworzono pijalnię wód mineralnych. Podczas II wojny światowej uzdrowisko zostało znacznie zniszczone. Szybko je jednak odbudowano i w 1948 roku znów zaczęło przyjmować kuracjuszy. Rymanów Zdrój istnieje od 1876; graniczył bezpośrednio z Posadą Górną, Desznem i Wołuszową. 16 sierpnia 1996 roku, w 120-tą rocznicę odkrycia źródeł mineralnych, uchwałą Rady Miejskiej w Rymanowie utworzono wieś Rymanów Zdrój składającą się z dotychczasowych terenów wsi Deszno, Wołuszowa i południowej części wsi Posada Górna.

Sieniawa odległa jest cztery kilometry na wschód od Rymanowa. Miejscowość założona została przed 1438 rokiem, określana była wtedy jako Siniawa. Od 1589 roku występuje w dokumentach pod nazwą Sieniawa. Wieś wchodziła w skład dóbr Sienieńskich, później Ossolińskich. Jak inne wsie na tym terenie niszczyły ją wrogie najazdy. Miejscowa ludność była znacznie światlejsza niż Łemkowie z gór i wołała się określać mianem Rusinów. W maju 1915 roku oddziały honwedów węgierskich i austriackiego Landschturmu stoczyły tu krwawą walkę z Rosjanami. Po II wojnie światowej część mieszkańców wysiedlono do ZSRR, a pozostałych na zachód.

Tarnawka to nieistniejąca dziś wieś łemkowska, leżąca na południe od Rudawki Rymanowskiej. Osada założona została około 1525 roku na surowym korzeniu. Wraz z sąsiednimi wioskami stanowiła dobra dziedziców Rymanowa. Po wysiedleniu miejscowych Łemków domy i cerkiew zostały rozebrane i postawione we wsiach, w których znaczna część zabudowy spłonęła w czasie frontu w 1944 roku. Dziś jedynym śladem po wsi jest cerkwisko na zboczu, po lewej stronie drogi do Wisłoczka oraz ślady cmentarza przycerkiewnego i starszego po drugiej stronie drogi.

Wisłoczek leży na południowym wschodzie od Rymanowa Zdroju. Jest to stara osada, pierwotnie lokowana na prawie niemieckim w XIV stuleciu. Nazywała się wówczas Międzyrzecze. W XV wieku wieś przeniesiona została na prawo wołoskie. Od 1470 roku określana już była w dokumentach, jako Wisłoczek, stanowiła własność Sienieńskich herbu Dębno, dziedziców Rymanowa i Iwonicza. W XVIII wieku miejscowość wchodziła w skład dóbr Ossolińskich, następnie Skórskich, a od 1872 roku Potockich. Z wyjątkiem kilku rodzin polskich i żydowskich mieszkali tu Łemkowie. We wrześniu 1944 roku przez wieś przeszło lewoskrzydłowe uderzenie wojsk radzieckich z Beska na Rudawkę, Wisłoczek, Królik Polski, Lubatową i Zawadkę Rymanowską w stronę Trzciany, okrążając Duklę od południa. Zmusiło to Niemców do opuszczenia Dukli i wycofanie się w rejon Przełęczy Dukielskiej. W 1944 roku mieszkańcy Wisłoczka wyjechali do Związku

Radzieckiego. Na terenie wsi gospodarował krótko PGR, budując tu owczarnię. W 1969 roku osiedlili się tutaj polscy repatrianci z Zaozla.

Wołtuszo to nieistniejąca wieś, która położona była w dolinie Czarnego Potoku, prawobrzeżnego dopływu Taboru, około dwóch kilometrów na południowy wschód od centrum Rymanowa Zdroju. Większość zabudowań była zlokalizowana na zachodnim stoku dolinki lewobrzeżnego dopływu Czarnego Potoku, opadającej wprost na północ spod szczytu Działu. Wieś pod nazwą Baluthowa lokowano na prawie wołoskim w 1470 roku. Powstała na terenie dóbr rymanowskich, należących wówczas do rodziny Sienieńskich, i w następnych wiekach dzieliła ich losy; jej pierwszym właścicielem był Andrzej Sienieński. Na początku XX wieku Józef Mikołaj Potocki posiadał we wsi obszar leśny zajmujący obszar około 490 hektarów. W 1911 roku właścicielem tybularnym był Jan Potocki. Wieś zamieszkała była przez ludność łemkowską wyznania greckokatolickiego. W latach okupacji hitlerowskiej przez Wołtuszo wiodł jeden ze szlaków kurierów beskidzkich, którzy przeprowadzali ludzi na Słowację i dalej na Węgry. Podczas pierwszej fali wysiedleń w czerwcu 1945 roku całą ludność wsi przesiedlono na Ukrainę. Opustoszała wieś spalił doszczętnie w styczniu następnego roku oddział UPA, by nie mogli jej zająć polscy osadnicy. Przetrwała jedynie drewniana cerkiew, pozbawiona jednakże wyposażenia. Niszczący obiekt został w 1953 roku rozebrany na polecenie ówczesnych władz. Teren po wiosce należy administracyjnie do Rymanowa Zdroju.

Wróbl Królewski położony jest siedem kilometrów na północ od Rymanowa. Trasa wiedzie przez Ładzin i Wróbl Szlachecki. Wieś wymieniono po raz pierwszy w XV wieku, i określana była wówczas, jako Targowce lub Wróbl. Zapewne początkowo stanowiła jedną wieś z sąsiadującym Wróblikiem Szlacheckim. Miejscowość aż do pierwszego rozbioru Polski stanowiła własność królewską i zarządzana była przez starostów sanockich. Wieś często była w zastawie lub dzierżawie. Jej posesorami byli: Smoliccy, Siemieńscy, Tomaszewscy i Baranowscy. Miejscowość zamieszkiwała ludność ruska, zwana również Zamieszańcami lub Łemkami. Po utworzeniu powiatu krośnieńskiego w 1867 roku wieś znalazła się w tym powiecie, a Wróbl Szlachecki był już w sanockim. W latach międzywojennych działała tu ukraińska organizacja „Proświta”. W 1945 roku mieszkańcy wsi repatriowali się na Ukrainę. Miejscowość zasiedlili polscy repatrianci ze Wschodu.

Wróbl Szlachecki położony jest w dolinie Taboru, w odległości czterech kilometrów od Rymanowa. Najstarsze dokumenty o osadzie pochodzą z 1494 roku, wtedy wieś nazywana była Targowska, a w 1518 roku Targowce. W okresie późniejszym miejscowość określana już była, jako Wróbl, później Szlachecki, w odróżnieniu od sąsiedniego Królewskiego. Wieś zamieszkiwali Łemkowie, wraz z położonymi już na Pogórzu Strzyżowskim czterema wioskami łemkowskimi, zwanymi Góniakami. Miejscowość wchodziła w skład dóbr Potockich z Rymanowa. Po wybudowaniu linii kolejowej w latach osiemdziesiątych XIX wieku miejscowość stanowiła stację załadunkową ropy naftowej z okolicznych kopalń. W pobliżu stacji pobudowano zbiorniki na ropę naftową. Właśnie te zbiorniki stały się obiektem akcji dywersyjnej iwonickiej placówki AK w lutym 1944 roku. Po II wojnie światowej ludność łemkowska, stanowiąca większość mieszkańców wsi została przesiedlona do ZSRR. W jej miejsce osiedlili się tu repatrianci ze wschodu, a także ludność okolicznych wsi.

Wólka to nieistniejąca wieś łemkowska położona na południowy zachód od Rymanowa Zdroju. Dawna wioska założona została w 1577 roku na wołoskim prawie surowego korzenia; pierwotnie nazywana była Wolą Klimkowską, około 1606 roku zmieniono nazwę na Litwinową Wolę. U schyłku XVII wieku wieś nazywana była już Wólką. Osada stanowiła własność dziedziców Klimkówki i Rymanowa. Wioska kilkakrotnie w historii dziesiątkowana była przez epidemie „morowego powietrza”. W grudniu 1914 roku przez wieś przeszło natarcie wojsk rosyjskich w kierunku Lubatowej. W maju 1915 roku przechodziły tędy oddziały austriackie, od Dukli na Rymanów, spychając Rosjan z gór. W okresie międzywojennym wieś liczyła ponad 30 gospodarstw. W 1945 roku ludność Wólki została repatriowana do Związku Radzieckiego. Domy rozebrano i przeniesiono do Klimkówki i Lubatowej.

Zawoje to nieistniejąca już dziś wioska. W połowie XIX wieku właścicielkami posiadłości tybularnej Zawoje były Józefa Gorczyńska i Zofia Urbańska. W 1911 właścicielem tybularnym był Józef Mikołaj Potocki, posiadający 76 ha. Wioska istniała do 1946 roku, dziś na jej terenie nie ma śladu zabudowy.

Zmysłówka to mała wioska położona na północny wschód tuż przy granicy Rymanowa, dzieląc jego historię. Dawniej istniała jako przysiółek, obecnie jest oddzielnym sołectwem.

b. Krajobraz kulturowy.

Krajobraz kulturowy to – zgodnie z definicją zawartą w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka.

Gmina Rymanów położona jest w południowej części powiatu krośnieńskiego, granicząc od południa i południowego wschodu z gminami Besko, Zarszyn i Bukowsko z powiatu sanockiego oraz od północy z gminą Haczów, należącą do powiatu brzozowskiego. Od zachodu graniczy z gminami Miejsce Piastowe i Iwonicz Zdrój, a od południowego zachodu z gminami Dukla i Jaśliska, należącymi do powiatu krośnieńskiego. Rymanów jest jednym z czterech miast powiatu krośnieńskiego, największym pod względem powierzchni (12 km²), a drugim pod względem liczby mieszkańców (3642 osoby). Gmina Rymanów zajmuje obszar 165 km², czyli 17,8% powierzchni powiatu; zamieszkuje ją zaś 15930 osób.

Teren gminy Rymanów znajduje się w obszarze dwóch obszarów geograficznych: Beskidu Niskiego i Dołów Jasielsko-Sanockich. Ma to odbicie w układzie przestrzennym poszczególnych wsi, w sieci komunikacyjnej, w cechach budownictwa, a także w dziejach obu rejonów gminy. Teren gminy otaczają góry zwane Rymanowskimi Wzgórzami, które od wschodu osiągają wysokość do 669 m, a od zachodu do 640 m. Na północ od Rymanowa ciągną się Doły Jasielsko-Sanockie, w tej części określane, jako Kotlina Krośnieńska. Jej horyzont na północy zamyka pasmo Pogórza Strzyżowskiego z wzniesieniami: Królewska (541 m) i Sucha Góra (541 m) oraz wzgórzami Kretówek i Różanki (428 m). Od strony zachodniej od miasta, poprzez wzgórze Kalwaria ciągnie się

łagodny dział, oddzielający Tabor od Klimkowskiego Potoku. Nad uzdrowiskiem od północy na południe zlokalizowane są wzgórza: Mogiła (602 m), Sucha Góra (608 m) i Przymiarki (640 m). Na południu, już nad Królikiem, znajdują się Góry Dukielskie z widoczną od zachodu Kamionką (639 m); a na wschód od doliny Taboru wzgórze Jawornik (761 m). Od zachodu Dolinę Taby nad uzdrowiskiem zamykają wzgórza: Dział (664 m), a dalej w kierunku północnym Kopiec (631 m) i Zamczyska (570 m), schodzące łagodnym grzbietem pod dzielnicę miasta Bartoszków. Stoki gór otaczających uzdrowisko w większości porośnięte są wysokopiennym lasem. Lasy porastające wzgórza otaczające dolinę Taboru są pozostałością dawnej puszczy karpackiej. Spotyka się w nich ponad wiekowe drzewa, zaciszne uroczyska i piękne młodniki. W lasach przeważa drzewostan jodłowo-bukowy, z domieszką świerków, sosen, modrzewi, grabów, jaworów i dębów.

Gmina położona jest w strefie klimatu podgórskiego. W obrębie uzdrowiska walory klimatyczne podnosi lesistość terenu, duże nasłonecznienie, dobra przewietrzalność doliny, małe wahania temperatury i zawartość w powietrzu jodu i bromu.

Obszar gminy obfituje w bogactwa naturalne. Na terenie uzdrowiska występują wody chlorkowo-wodorowęglano-sodowe, jodkowe, bromkowe z niewielką zawartością strontu, a także wolnego dwutlenku węgla. Wody te genetycznie związane są z morskimi utworami fliszowymi i mają charakter reliktowy; wydobywane są ze złóż oligoceńsko-miocenkich, zalegających na głębokości 250 m. Wody mineralne siarczkowe oraz solanki jodowo-bromowe występują również na terenie Rudawki Rymanowskiej; odkryto tu solankę termalną o temperaturze 48°C. Na terenach Klimkówki, Rudawki Rymanowskiej oraz Rymanowa Zdroju prowadzone były specjalistyczne prace geologiczne związane z poszukiwaniem ropy naftowej i gazu ziemnego. Ich obecność tutaj znana była od dawna; eksploatację złóż rozpoczęto około 1900 roku.

W taki naturalny krajobraz wpisuje się działalność człowieka, która na przestrzeni wieków znacznie zmieniała teren obecnie istniejącej gminy Rymanów. W przeszłości gmina nie posiadała jednolitego oblicza etnicznego. Dominujące w górach osadnictwo ruskie stykało się na niżej położonych terenach z polskim i niemieckim, a w samym Rymanowie ważną rolę odegrało osadnictwo żydowskie. Elementy etniczne, zachowując cechy odrębne, przenikały się i wpływały na siebie, co w rezultacie doprowadziło do wytworzenia wielonarodowej kultury, dziś widocznej w postaci zachowanych obiektów dawnej architektury, przede wszystkim sakralnych. Już samo ich rozmieszczenie wskazuje na charakter etniczny danej miejscowości. Na terenie gminy znajdują się dawne cerkwie greckokatolickie, rzymskokatolickie kościoły oraz żydowska synagoga. Świeckie budynki o charakterze mieszkalnym i gospodarczym znajdują się w każdej miejscowości gminnej. Pierwotnie budowane one były według wcześniej przyjętego założenia. Do dziś większość układów ruralistycznych wiosek jest zatarta, co w głównej mierze spowodowane jest nową zabudową, która nie dostosowuje się do zastanego układu. Pojedyncze wioski w wyniku działań po II wojnie światowej zostały doszczętnie zniszczone. W szerokorozumiany krajobraz kulturowy wpisują się ponadto założenia cmentarzy wyznaniowych, a także kapliczki i figury przydrożne. Również komponowana zieleń stanowi element takiego krajobrazu; należy tu wymienić założenia parkowe, zalesienia terenów polnych oraz zasadzenia drzew w otoczeniu świątyń. Jeśli chodzi o kapliczki i figury przydrożne, to stanowią one nieodłączne elementy krajobrazu polskiego. Na terenie gminy Rymanów

zachowanych jest kilkadziesiąt tego typu przykładów tzw. małej architektury, w każdej miejscowości.

Gmina bogata jest w szereg ukształtowanych pieszych szlaków turystycznych, które wiodą przez Wzgórza Rymanowskie. Tereny te, stanowiące alternatywę dla Bieszczadów, posiadają idealne warunki do uprawiania turystyki pieszej. Utworzonych jest kilkadziesiąt szlaków pogrupowanych tematycznie, m.in.: turystyczne (Beskidzki zielony, zielony, narciarstwa biegowego oraz nordic walking), tematyczne (Świątyni Karpackich, Naftowy, Architektury Drewnianej, Papieski, Śladami Łemków, Chasydzki, Beskidzka Trasa Kurierska „Jaga-Kora”), ścieżki spacerowe („Kalwaryjską ścieżką”, „Pielgrzymka do cudownej wody”, „Czy zobaczymy Tatry?”, „ścieżka Łemka”, „na beskidzką połoninę”, „do królowej Wołtuszwowej”, „do Przełomu Wisłoka”, „Ocalić od zapomnienia”, „ścieżka zdrowia”), ścieżki przyrodnicze („Rymanów Zdrój”, „W dolinie Wisłoka”), oraz trasy rowerowe („między zdrojami”, „etnograficzna”, „Doliną Wisłoka”, „Familijna”, trasy na zboczu góry Kiczera w Puławach Górnych).

Wszystkie wyżej przedstawione elementy krajobrazu gminy Rymanów stanowią przestrzeń historyczną, która w ciągu wieków świadomie była kształtowana przez człowieka.

W krajobraz kulturowy wpisują się ponadto wartości niematerialne. Taką wartością jest m.in. herb gminy Rymanów. Wartością niematerialną jest również tradycja ludowa, kultywowana na terenie gminy przez lokalne stowarzyszenia na licznie organizowanych imprezach, czy spotkaniach.

c. Zabytki nieruchome.

Zabytek nieruchomy to zgodnie z definicją zawartą w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Teren gminy Rymanów bogaty jest w obiekty, stanowiące zabytki nieruchome, do których należą przede wszystkim budowle o charakterze sakralnym, założenia dworsko-parkowe, budynki mieszkalne i świecką architekturę, zabudowania uzdrowiskowe, a nadto cmentarze wyznaniowe.

Poniżej przedstawiono w układzie alfabetycznym opis najcenniejszych zabytków – wpisanych i niewpisanych do rejestru zabytków – z terenu gminy Rymanów.

Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Bałuciance. Cerkiew usytuowana jest w północnej części wsi, na południowym zboczu góry Przymiarki, przy bocznej drodze prowadzącej do trasy Rymanów-Jaśliśka. Usytuowana jest na wzniesieniu w kształcie plateau zwróconym ku południa. Czas jej powstania określany jest niejednoznacznie na wiek XVII lub drugą połowę XVIII wieku, albo na rok 1820, który też jest wiązany z ewentualnym remontem lub przebudową świątyni. W 1899 roku cerkiew była remontowana; wymieniono wówczas pokrycie dachu z gontowego na blaszane. W 1932 roku poprawiono murek wokół cerkwi i wykonano bramkę od północno-zachodu

w kierunku cmentarza. W czasie II wojny światowej wieża zawaliła się na nawę, w 1945 roku wzniesiono ją na nowo, przy czym użyto nowego materiału. Zapewne wówczas utraciła izbicę. W 1946 roku po wysiedleniu ludności łemkowskiej przeszła w użytkowanie Kościoła Rzymskokatolickiego; wówczas prezbiterium zamieniono na zakrystię. Budowla w ostatnich latach przeszła gruntowny remont, który przywrócił sprawność techniczną obiektu oraz jego oryginalne rozwiązania architektoniczne. Świątynia prezentuje styl typowy dla budownictwa łemkowskiego. Orientowana budowla wzniesiona jest z drewna na cokole z kamienia polnego. Ściany posiadają konstrukcję zrębową, zwęglowane są na jaskółczy ogon, oszalowane, z niewielkim fartuchem. Przedsionek wzniesiony został w konstrukcji słupowej, jest oszalowany. Wieża posiada konstrukcję słupowo-ramową oraz pochylę ściany. Cerkiew posiada trójdzielny rzut; prezbiterium jest kwadratowe, nawa również, ale szersza i wyższa. Babiniec nieco wydłużony, schowany jest w przyziemi wieży, posiada zachaty po obu stronach. Przedsionek jest równy szerokości babinca i wysunięty przed wieżę. Prezbiterium i nawę przykrywają dachy namiotowe, czteropółaciowe, łamane, przechodzące w ośmiopółaciowe i zwieńczone ślepymi latarniami z daszkiem namiotowym oraz cebulastym hełmem z kutym krzyżem. Wieżę nakrywa dach namiotowy czteropółaciowy z ośmioboczną latarnią, daszkiem namiotowym, cebulastym hełmem i krzyżem. Przedsionek przykryty jest dachem pulpitowym trójspadowym. Teren cerkiewny otacza krąg drzew oraz ogrodzenie w formie muru z kamienia polnego, w którego obwodzie znajduje się od południa murowana dzwonnica, a od północy cokół bramki. Mur ogrodzeniowy został wzniesiony w XIX wieku, z płaskich kamieni rzecznych i polnych układanych na zaprawie glinianej. Pierwotnie wyznaczał on zasięg cmentarza przycerkiewnego.

Dzwonnica cerkiewna w Bałuciance. Dzwonnica znajduje się w obwodzie muru ogrodzeniowego cerkwi, od strony południowej, ukośnie do osi cerkwi. Budowę dzwonnicy datuje się na 1820 rok, na co wskazuje jej styl mający wiele wspólnego z klasycyzmem józefińskim. Budowla prezentuje typ parawanowy. Murowana jest z kamienia polnego, otynkowana, posiada trzy przęsła sklepienie łukami pełnymi. Ściana wzmocniona jest u szczytu parą ankrów. Na rzut obiektu składają się cztery kwadratowe filary, ustawione w równym rytmie, w jednej linii. Szerokość filara jest równa szerokości prześwitu. Dzwonnicę przykrywa dach o małym spadku, dwuspadowy, ze szczytami umieszczonymi na dłuższym boku ściany.

Zespół dworsko-parkowy w Bziance. Zlokalizowany jest przy drodze Rymanów – Trześniów. Dwór w Bziance (zapewne drewniany) po raz pierwszy wymieniono w 1461 roku, należał wówczas do miecznika sanockiego Fryderyka z Jaćmierza. Na przełomie XVIII i XIX wieku przy dworze założono park o powierzchni kilku hektarów. Pod koniec XIX wieku nowymi właścicielami majątku zostali Grodziczcy. W latach 1911-1914 Franciszek Grodzicki wznosił nowy murowany dwór, a kilka lat wcześniej rozpoczęto prace przy modernizacji folwarku, przy którym działała cegielnia, nowy młyn i tartak. W 1914 roku rozebrano stary drewniany dwór. Po zakończeniu działań wojennych, we wrześniu 1939 roku majątek przeszedł w ręce władz niemieckich. Wraz z wycofaniem się Niemców i nadejściem wojsk sowieckich we dworze zorganizowano na kilka miesięcy szpital polowy Armii Czerwonej. W tym czasie zdewastowano poważnie park. W końcu 1944 roku majątek przejęło państwo. W budynku dworu zorganizowano szkołę

podstawową, natomiast folwark został przejęty przez spółdzielnię produkcyjną. Obecnie w budynku nadal funkcjonuje szkoła. Założenie tworzy murowany dwór oraz rozległy park, w którym do dzisiaj rosną stare, rozłożyste lipy, dęby i sosny. Budynek dworu znajduje się po północnej stronie drogi w kierunku Trześniowa, na terenie opadającym łagodnie w kierunku południowym i wschodnim; frontem zwrócony jest na południe. Dwór murowany jest z cegły, tynkowany, a w części piętrowej podpiwniczony. Mury piwnic wykonane są z kamienia i cegły, przekryte odcinkowymi sklepieniami ceglanyymi na stalowych belkach. Stropy wewnątrz budynku są drewniane i ocieplone warstwą cegły. Budynek założony jest na rzucie zbliżonym do litery „T”, utworzonym z dwóch przylegających do siebie prostokątów: długiego i wąskiego od wschodu o osi wzdłużnej północ-południe z ryzalitem, w części środkowej wschodniej elewacji i zbliżonego do kwadratu od zachodu. W narożniku pomiędzy częścią wschodnią i zachodnią dostawiony od południa jest ganek na rzucie prostokąta. Część zachodnia jest dwutraktowa, część wschodnia zaś półtraktowa. W pomieszczeniu narożnym od północnego zachodu w części piętrowej znajduje się klatka schodowa komunikująca piwnice, parter i piętro. Bryła budynku jest zróżnicowana. Część wschodnia jest podpiwniczona, posiada dwie kondygnacje, a przykryta jest dachem mansardowym. Część zachodnia jest parterowa i przykryta dachem uskokowym. W uskoku dachu znajduje się ścianka kolankowa. Ganek jest parterowy, przykryty dachem dwuspadowym. Wkrótce po postawieniu dworu powstał spichlerz, usytuowany w kierunku południowo-zachodnim za głównym ciągiem zabudowań folwarcznych. Ustawiony jest szczytem do drogi, w bliskiej odległości od stawów. Drewniany budynek wsparty jest na betonowym fundamencie, z ceglanyim wykończeniem od góry. Budynek wzniesiony jest w konstrukcji sumikowo-łątkowej, belki ścian łączone są tyblami. Wieżba dachowa posiada konstrukcję krokwiową. Szczyty dachu oszalowane są pionowo deskami. Budynek założony jest na rzucie prostokąta, nakryty dachem siodłowym o silnie nadwieszonych połaciach opartych na pojedynczych rysiach.

Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła w Klimkówce. Kościół położony jest w centrum wsi przy głównej drodze wiejskiej, prezbiterium zwrócony na południe. Od strony wschodniej plac kościelny usytuowany jest bezpośrednio na skraju stromej skarpy opadającej ku brzegom rzeki Flory. Kościół otoczony jest murem z dzikiego kamienia z dwiema bramami od północy i zachodu. Wokół ogrodzenia znajduje się krąg starych drzew, głównie lip i kasztanowców. W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła znajdują się zabudowania wiejskie. Kościół wybudowano w 1854 roku, został zaprojektowany i wykonany przez miejscowego majstra ciesielskiego Floriana Waisa. Jego konsekracja nastąpiła dopiero w 1869 roku. W 1876 roku zlikwidowano drewnianą zakrystię, umieszczoną za ołtarzem głównym, zastępując ją murowaną zlokalizowaną przy wschodniej ścianie prezbiterium. W 1906 roku rozbudowano przyziemie wieży tworząc obszerną kruchtę flankowaną po bokach niewielkimi przedsionkami, a także dobudowano kruchtę do zachodniej ściany prezbiterium. Wnętrze kościoła zyskało wówczas polichromię autorstwa Tadeusza Popiela. W czasie I wojny światowej kościół uległ nieznacznemu uszkodzeniu; szkody te usunięto w 1919 roku. Kościół ten wykazuje znaczne podobieństwo, zarówno w planie, jak i rozwiązaniach formalnych do monumentalnej, murowanej fary w Rymanowie. Jest to zapewne wynikiem świadomego działania budowniczego lub fundatora. W swej konstrukcji świątynia tkwi jednak

w głębokiej tradycji małopolskiego ciesielstwa późnogotyckiego. Kościół jest drewniany, posadowiony na podmurówce z dzikiego kamienia. Ściany kościoła posiadają konstrukcję zrębową, szalowane są gontami. Wieża posiada konstrukcję słupowo ramową, w dolnej części szalowana jest deskami, w górnej zaś obita blachą. Zakrystia murowana jest z cegły i tynkowana. Ściany korpusu nawowego wewnątrz i zewnątrz wzmocnione są potężnymi słupami przyściennymi. Wnętrze przekrywają stropy płaskie. Prezbiterium posiada obrys prostokąta, od południa zamknięte jest trójbocznie. Do jego wschodniej ściany dostawiona jest prostokątna zakrystia od wschodu zamknięta trójbocznie. Od zachodu przylega prostokątna kruchta, jednocześnie przylegająca od północy do korpusu nawowego. Nawa jest szersza od prezbiterium, posiada prostokątny obrys i trzy przęsła. Do korpusu od północy dostawiona jest wieża na rzucie zbliżonym do kwadratu, z kruchtą w przyziemiu, flankowana po bokach prostokątnymi przybudówkami mieszczącymi przedsionek i składzik. Prezbiterium i korpus nawowy są równej wysokości, nakryte dachami dwuspadowymi o różnej wysokości, nad prezbiterium w części absydalnej dach opada trzema połaciami. Wieża jest dwukondygnacyjna; w dolnej części jest czworoboczna z parą przedsionków po bokach przykrytych dachami pulpituowymi, w części górnej przechodzi w ośmiobok nakryty niskim ośmiobocznym dachem namiotowym. Na kalenicy dachu nawy usytuowana jest ośmioboczna wieżyczka na sygnaturkę. Zakrystia przykryta jest dachem pięciopółaciowym. Kruchta przy prezbiterium posiada dach pulpituowy. Ogrodzenie kościelne znajduje się wokół świątyni, w odległości ok. 10 m od jej ścian zewnętrznych. W części zachodniej przebiega wzdłuż drogi wiejskiej, od strony wschodniej znajduje się na skraju stromo opadającej skarpy rzecznej. Zbudowane z dzikiego kamienia na zaprawie wapiennej, ma kształt zbliżony do owalu, łamany odcinkowo. Złożone jest z 9 nierównych boków z dwiema bramami od północy i zachodu. Brama północna, główna, ma postać dwóch kamiennych piaskowcowych filarów zwieńczonych uskokowymi profilowanymi kapitelami, na których osadzone są neoklasycystyczne płomieniste wazony rzeźbione w piaskowcu. Bramka zachodnia ma postać dwóch ceglanych filarów zwieńczonych dwuspadowymi daszkami krytymi dachówką. Bramy mają metalowe kraty o elementach kutyh; północna dwuskrzydłową, zachodnia jednoskrzydłową. Korona muru ogrodzeniowego zabezpieczona jest na całym obwodzie betonowym daszkiem okapowym. Na wysokości prezbiterium i wieży kościoła na murze ogrodzeniowym znajdują się 4 piaskowcowe kapliczki, z głęboką niszą zamkniętą półkoliście i krzyżami w zwieńczeniu, ustawione na koronie muru. Wewnętrzna strona muru ogrodzeniowego pokryta jest betonową zaprawą. Ogrodzenie kościoła parafialnego w Klimkówce wzniesione zostało w 1866 roku, po zakończeniu jego budowy. Objęło swym zasięgiem znaczną część dawnego cmentarza przykościelnego, jednak kształtem zostało dopasowane do rzutu nowego kościoła.

Kościół filialny pw. Znalezienia Krzyża Świętego w Klimkówce. Kościół usytuowany jest około jednego kilometra na południe od centrum wsi, w dolinie potoku Świętokrzyskiego (na jego lewym brzegu), w pobliżu lasu. Usytuowany jest na szczycie niewielkiego wzniesienia stromo opadającemu ku potokowi. Kościół ogrodzony jest niewielkim kamiennym murem z jedną bramą od zachodu. W pobliżu kościoła znajduje się kilka starych lip i kasztanowców. Inicjatywa budowy kaplicy pw. Krzyża Świętego w Klimkówce powiązana jest z miejscową legendą o wyoraniu krucyfiksu, który miał tutaj

dotrzeć wraz z nurtem obecnego potoku Świętokrzyskiego. Dla jego czczenia i ekspozycji miano wznieść właśnie niewielką kaplicę. Pierwsza wzmianka o takiej świątyni pochodzi z 1639 roku. Przetrwała ona do 1868 roku, kiedy to wzniesiono obecnie istniejący kościół. Kościół jest drewniany, posadowiony na kamiennej podmurówce. Ściany posiadają konstrukcję zrębową, wzmocnione są lisicami i szalowane gontami. Dobudowana kruchta jest konstrukcji słupowej. Wewnątrz znajdują się stropy płaskie. Kościół założony jest na rzucie wydłużonego prostokąta, od południowego wschodu zamknięty jest trójbocznie. Od północnego zachodu znajduje się kruchta tej samej szerokości co korpus. Kościół jest jednonawowy, bez wyodrębnionego prezbiterium. Nakryty jest wysokim, dwuspadowym dachem, nad absydą opadający trzema połaciami. Elewacja frontowa zwieńczona jest trójkątnym szczytem. Na kalenicy dachu znajduje się sześcioboczna wieżyczka na sygnaturkę, zwieńczona daszkiem namiotowym.

Kaplica grobowa Ostaszewskich na starym cmentarzu w Klimkówce. Kaplica znajduje się na terenie starego cmentarza parafialnego, około 300 metrów na zachód od kościoła parafialnego. Usytuowana jest na wysokim nasypie ziemnym w centrum cmentarza, frontem zwrócona jest na wschód. Kaplica została wzniesiona w latach 60-tych XIX wieku, z fundacji właściciela Klimkówki Teofila Wojciecha Ostaszewskiego, jako miejsce spoczynku członków jego rodziny. Projekt kaplicy wykonał Teofil Żebrawski – jeden z najwybitniejszych ówczesnych architektów działających w Galicji. Do początku II wojny światowej kaplica ta i otaczający ją teren stanowiły nekropolię rodziny Ostaszewskich, pełniąc zarazem funkcję sakralną. Po zakończeniu wojny kaplica opuszczona została przez właścicieli i uległa stopniowej dewastacji, a po usunięciu z krypty złożonych w niej szczątków utraciła swą pierwotną funkcję. Kaplica ta należy do najpiękniejszych realizacji neogotyckich na terenie dawnego województwa krośnieńskiego. Kaplica murowana jest z cegły i kamienia (kamień w detalach architektonicznych), wsparta jest na niewysokim cokole. Ściany obustronnie są tynkowane. Pod kaplicą znajduje się murowana krypta z wejściem we wschodnim licu schodów, przekryta jest spłaszczonym sklepieniem kolebkowym. Wnętrze kaplicy przekrywa sklepienie krzyżowo-żebrowe, wsparte na wielobocznych słupkach. Kaplica założona jest na rzucie kwadratu z wydatnymi przyporami w narożnikach, ustawionymi równolegle do przekątnych kaplicy. Od wschodu do kaplicy dostawione są dwustronne schody, ze spocznikiem o szerokości elewacji wschodniej, frontowej, pod którym znajduje się wejście do krypty grobowej. Kaplica posiada zwartą bryłę o wyraźnych akcentach wertykalnych, nakryta jest dachem dwuspadowym, od wschodu i zachodu zwieńczona trójkątnym szczytem. Pod okapem dachu znajduje się profilowany gzyms koronujący. Narożniki kaplicy ujęte są wydatnymi przyporami, obejmującymi dwie trzecie jej wysokości.

Park dworski w Klimkówce. Usytuowany jest wzdłuż drogi nr 28, relacji Miejsce Piastowe – Rymanów. Założenie dworsko-parkowe powstało zapewne w końcu XIX wieku, zajmuje ono powierzchnię dziesięciu hektarów. Dwór spłonął w 1949 roku, wskutek zaprószenia ognia. W niedługim czasie po resztkach dworu nie pozostał żaden ślad. Park, niepielęgowany podupadł na swojej świetności. Znakiem niegdyśszej wspaniałości pozostały potężne okazy starodrzewu oraz dawne założenia ścieżek i dróg. Przez pewien czas na terenie parku eksploatowano złoża ropy naftowej. Obecnie istniejący park zachowany jest wraz ze stawem usytuowanym w jego dolnej południowej części.

W parku można znaleźć kilka cennych okazów starodrzewu: lipy, dęby, buki, topole, modrzewie i kasztanowce. Te ostatnie tworzą także aleję biegnącą wzdłuż drogi nr 28. rosną tutaj wiekowe dęby, topole, modrzewie. Na terenie parków zaaranżowanych zostało około dwóch kilometrów ścieżek spacerowych z altankami; w ich przebiegu wykorzystano historyczne układy. Park ma charakter krajobrazowy.

Kościół parafialny pw. Narodzenia NMP i św. Wacława w Króliku Polskim. Kościół usytuowany jest w centrum wsi, około 100 metrów na wschód od drogi z Rymanowa do Jaślik. Znajduje się na stoku wzgórza, łagodnie opadającego w kierunku zachodnim. Teren dawnego cmentarza przykościelnego otoczony jest pozostałościami ziemnych wałów obronnych, miejscami wzmocnionych kamiennym murem, wokół których zachował się krąg starodrzewu. Parafia w Króliku Polskim wzmiankowana jest po raz pierwszy w 1460 roku; wówczas zapewne wzniesiony został pierwszy tutejszy kościół, który wraz z całą wsią został zniszczony podczas najazdu tatarskiego w 1624 roku. Świątynię tą odbudowano i częściowo przekształcono w 1647 roku. W 1754 roku staraniem biskupa Sierakowskiego, wzniesiono nowy kościół, który posadowiono na starym podmurowaniu. Z poprzedniej świątyni pozostawiono murowaną zakrystię (z 1647 roku) i – jak się przypuszcza – część budulca, w tym storczykową wieżbę dachową. Kościół konsekrowano w 1756 roku. Budowla ucierpiała podczas działań wojennych w 1944 roku, kiedy to uszkodzone zostało zwieńczenie wieży. Po wojnie świątynię zabezpieczono i remontowano. Kościół wzniesiony jest z drewna, na kamiennym podmurowaniu. Ściany posiadają konstrukcję zrębową, od zewnątrz opierzone są gontem. Zakrystia murowana jest z kamienia i tynkowana. Pierwotnie na piętrze miała skarbczyk. Wieża posiada konstrukcję słupowo-ramową; jest jednokondygnacyjna, o ścianach lekko pochylonych, w przyziemiu znajduje się obszerny przedsionek. Wnętrze kościoła przekrywają płaskie stropy na belkach. Prezbiterium posiada rzut prostokąta, od południa zamknięte jest trójbocznie; węższe jest od nawy. Do jego północnego boku dostawiona jest obszerna murowana zakrystia na rzucie zbliżonym do kwadratu. Korpus nawowy ma rzut prostokąta, szerszy jest od prezbiterium, od zachodu ma dostawioną wieżę na rzucie zbliżonym do kwadratu. Prezbiterium i nawa są równej wysokości, nakryte oddzielnymi dachami dwuspadowymi; nad korpusem od zachodu dach zamknięty jest trójkątnym odeskowanym szczytem, dach nad prezbiterium od wschodu opada wielopołaciowo. Na kalenicy dachu, na styku nawy z prezbiterium, znajduje się ośmioboczna wieżyczka na sygnaturkę, z ażurową architektoniczną latarnią, nakrytą sześciobocznym hełmem. Zakrystia nakryta jest dachem dwuspadowym od północy zamkniętym trójkątnym szczytem. Wieża przykryta jest dachem namiotowym z ośmioboczną pseudolatarnią z ostrosłupowym daszkiem zwieńczonym baniastym hełmem.

Cerkiew greckokatolicka pw. Przeniesienia Relikwii św. Mikołaja w Króliku Wołoskim. Położona jest nad potokiem Tabor, na terenie nieistniejącej wsi Królik Wołoski. Oddalona jest około 100 metrów od drogi z Jaślik do Rymanowa. Zespół cerkiewny tworzy cerkiew, dzwonnica i kostnica, otacza go zaś mur. Cerkiew została wzniesiona w latach 1843-45, w stylu klasycystycznym. Najstarszy nagrobek na otaczającym świątynię cmentarzu jest z roku 1874 roku. Cerkiew była odnawiana w latach 1923 oraz 1930. Podczas działań wojennych w 1944 roku została uszkodzona; po wojnie znajdował się tu magazyn PGR Szklary. Cerkiew murowana jest z kamienia i cegły,

pierwotnie obustronnie była tynkowana. Wnętrze nawy i prezbiterium przekrywa płaski strop z gzymsem podsufitowym; północna zakrystia sklepiona jest beczkowo, w południowej sklepienie nie zachowało się. Na środku prezbiterium znajduje się kamiennie-ceglana mensa ołtarzowa. Cerkiew założona jest na rzucie prostokąta; posiada jedną nawę z kwadratowym i węższym odeń prezbiterium od zachodu. Po bokach prezbiterium znajdują się dwie kwadratowe zakrystie. Świątynię przykrywa dwuspadowy dach, wspólny dla nawy i prezbiterium, zwieńczony jest trzema ośmiobocznymi wieżyczkami z kopułkami z pseudolatarniami i baniastymi zwieńczeniami. Zakrystie są niższe od nawy, przykryte dachami pulpitowymi połączonymi połaciami z prezbiterium. Nieopodal cerkwi, na północ od niej, na terenie cmentarza cerkiewnego znajduje się kostnica wzniesiona około 1870 roku. Zbudowana jest z kamienia łamanego. Założona została na rzucie prostokąta, jest jednoprzestrzenna i posiada niewielki przedsionek od południa. Obiekt zachowany jest w stanie ruiny – istnieją jedynie ściany sięgające około dwóch metrów wysokości.

Dzwonnica cerkiewna w Króliku Wołoskim. Wzniesiona została około 1850 roku, usytuowana jest na północ od cerkwi, prostopadle do jej osi. Budowla prezentuje typ parawanowy. Murowana jest z kamienia łamanego i cegły, otynkowana, posiada trzy przęsła sklepienie łukami pełnymi. Na rzut obiektu składają się cztery kwadratowe filary, ustawione w równym rytmie, w jednej linii. Szerokość środkowej arkady jest większa od bocznych. Dzwonnicę przykrywa dach dwuspadowy, ze szczytami umieszczonymi na dłuższym boku ściany.

Zespół dworsko-parkowy w Ladzinie. Założenie posiada 2,68 hektara. Do posiadłości prowadzi boczna droga odchodząca od drogi z Rymanowa. Pierwotnie była to własność rodziny Dereniowskich. W 1913 roku założenie odkupił Władysław Wiktor herbu Brochwicz. Po rozparcelowaniu majątku w 1926 roku dwór nabył Kazimierz Ostaszewski herbu Ostoja. Po jego śmierci w 1948 roku majątek odziedziczyła jego córka Olga z Ostaszewskich Dwernicka, która pozostawała właścicielką do 1986 roku, kiedy to odziedziczył go obecny właściciel. Założenie posiada kształt prostokąta; zachowany starodrzew jest resztką pierwotnego parku. Drzewa rozmieszczone są głównie wzdłuż obrysu parku oraz gęściej od frontu, tj. od strony zachodniej. Dwór zlokalizowany jest w zachodniej części parku, frontem zwrócony zaś na południe. Od strony północnej teren dworu zaznacza wysoka szkarpa, przed nią znajduje się drewniana drewnutnia, a z boku sławojka. Przy drodze dojazdowej usytuowany jest nowszy budynek gospodarczy oraz studnia z kołowrotem. Po wschodniej stronie w znacznej odległości znajduje się murowano-ziemna piwnica na rzucie litery T, o dłuższych ramionach poprzecznych. Dwór postawiony jest na kamiennej podmurówce. Część drewniana posiada konstrukcję szachulcową, wypełnioną cegłą (?), część murowana jest ceglana. Budynek jest w całości otynkowany. Założony został na rzucie zbliżonym do prostokąta, jest dwutraktowy, z sienią przesuniętą na osi. Od frontu znajduje się portyk kolumnowy, przekształcony w oszklony ganek. Dwór złożony jest z dwóch części: po stronie wschodniej dwutraktowa część z szeroką sienią przedzieloną kominami czarnej kuchni; od północy dobudowany jest wiatrołap i pomieszczenia sanitarne. Po stronie wschodniej znajduje się nieco szersza część dwutraktowa. Budynek jest częściowo podpiwniczony, starsza jego część jest parterowa, nakryta dachem siodłowym, nad portykiem dach ma formę dwuspadową. Na kalenicy

znajdują się dwa poprzeczne kominy. Część murowana jest dwukondygnacyjna przykryta dachem dwuspadowym. W tylnej elewacji widoczna jest drewniana dobudówka na połączeniu starszej i nowszej części budynku.

Kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca w Rymanowie. Zlokalizowany jest w południowej pierzei Rynku. Plac kościelny zajmuje obszerny, płaski teren, otoczony wzniesionym jednocześnie z budową świątyni murowanym ogrodzeniem z trzema kapliczkami oraz dwiema wolnostojącymi wieżami dzwonnymi w narożach jego części frontowej. Także równoczesowa jest obecnie istniejąca plebania, usytuowana w bliskim sąsiedztwie. Przyjmuje się, iż Parafia Rzymskokatolicka w Rymanowie została powołana do istnienia w 1412 roku, z inicjatywy kasztelana halickiego Dobiesława Sienieńskiego. Także jego zasługą była fundacja kościoła parafialnego pw. św. Wawrzyńca w Rymanowie, powstałego w drugiej lub trzeciej dekadzie XV wieku. Obecnie istniejącą świątynię wzniesiono w miejscu gotyckiej, według projektu Antoniego Stroińskiego. Budowę jej rozpoczęto zapewne w 1779 roku, kiedy to zakończono rozbiórkę średniowiecznego kościoła. Prace przygotowawcze prowadzone były jednak już od 1778 roku. Od samego początku przy budowie pracowało jednocześnie kilku rzemieślników, sprowadzonych na tę okoliczność z różnych ośrodków. Roboty murarskie wykonywali: Jan Heynrych z Moraw, Józef Leybik z Czech, Andrzej Pilzeński ze Śląska, Franciszek Lenart z Węgier i Michał Majer z Niemiec. Kamieniarką trudnili się: Jan Forkpungsztal i Józef Hartman z Węgier, Szymon Kremtar z Niemiec oraz Jan Forszer. Dodatkową pomoc stanowili kowal Kazimierz Pelczarowski z Klimkówki i malarz Wojciech Gutowski z Krakowa. Budowa trwała około pięciu lat, jednakże w przeciągu tego czasu nie dokończono wież, natomiast konsekracja już ukończonej świątyni odbyła się 13 czerwca 1798 roku. Świątynię założono na planie krzyża łacińskiego, skierowanego prezbiterium na południowy zachód. Prostokątna, trójprzęsłowa nawa, nieco szersza od prezbiterium, ma dostawione po bokach dwie symetryczne kaplice, zaś na osi fasady wieżę. Kaplice – wewnątrz owalne, z zewnątrz pięcioboczne – tworzą ramiona transeptu. Pod prezbiterium, częścią nawy oraz kaplicami znajdują się podziemne piwnice, korytarze oraz owalna krypta grobowa, gdzie pochowany został w kamiennym sarkofagu fundator kościoła Józef Ossoliński, zmarły w 1780 roku. Jednokondygnacyjna fasada świątyni ozdobiona została płaskorzeźbioną kamieniarką: jońskimi głowicami pilastrów z girlandami, insygniami papieskimi, przedstawieniem wręczenia kluczy św. Piotrowi oraz herbem Topór Ossolińskich na tle panopliów. Ważnymi elementami zespołu kościelno-plebańskiego są wieża i dzwonnica usytuowane przed kościołem, w północnych narożnikach muru ogrodzeniowego i ujmują bryłę kościoła w widoku od strony rynku. Są to budowle o analogicznym wyglądzie zewnętrznym, wolnostojące, murowane z kamienia, zbudowane na rzucie kwadratu o wklęsłych bokach, z wejściami ujętymi kamiennymi portalami. Nakryte są dachami namiotowymi z ostrosłupowymi zwieńczeniami i herbem Ossolińskich Topór u szczytu. Wieża i dzwonnica mają elewacje tynkowane, ich narożniki ujęte są pilastrami o profilowanych głowicach przechodzących w gzyms kordonowy i wieńczący. Boki budowli zdobią nisze konchowe, w drugiej kondygnacji wysokie otwory okienne i blendy. Plac kościelny jest oddzielony od części plebańskiej ogrodzeniem, które stanowią kamienne i murowane słupy połączone metalowymi kutymi kwaterami znajdujące się od strony północnej i zachodniej wzdłuż plebanii. Z pozostałych stron jest to pełny mur

zbudowany z kamienia i cegły, tynkowany. W murze ogrodzeniowym od wschodu i południa znajdują się 3 kapliczki zamknięte drewnianymi drzwiczkami. Główne wejście na teren kościelny prowadzi przez bramę znajdującą się na osi kościoła od strony rynku; boczne wejście prowadzi od strony zachodniej do plebanii, drugie od wschodu obok dzwonnicy poprzez kamienną bramkę i piaskowcowe schody w dół skarpy do drogi do Rymanowa Zdroju.

Plebania rzymskokatolicka w Rymanowie. Budynek wchodzi w skład zespołu kościoła parafialnego pw. św. Wawrzyńca. Parcela, na której stoi plebania zajmuje zachodnią część zespołu, znajduje się poza ogrodzeniem placu przykościelnego; posiada kształt wydłużonego prostokąta, od południowej strony znajduje się ogród. Plebania usytuowana jest równolegle do osi wzdłużnej kościoła, fasadą skierowana na wprost wejścia do zachodniego przedsionka przy prezbiterium. Plebania wzniesiona została w latach 1779-81, a więc równolegle z budową kościoła. W pierwszej ćwierci XX wieku za probostwa księdza Koleńskiego częściowemu przekształceniu uległa część północna plebanii; przy tej elewacji powstała dobudówka. Budynek plebanii pomimo pewnych przekształceń zachowuje wyraźne cechy stylu klasycystycznego. Prezentuje typ budownictwa dworowego. Niewykluczone, iż jego projektantem był Antoni Stroiński, twórca kościoła rymanowskiego. Budynek założony został na planie wydłużonego prostokąta, posiada dwa trakty i trzy osie; pośrodku znajduje się sięń, od frontu otwarty ganek wysunięty przed lico fasady. Budynek murowany jest z kamienia i cegły. Kamienne wnętrza piwnic sklepione są kolebkowo; są to sklepienia z cegły o układzie wozówkowym. Mury obwodowe budynku wykonane są z kamienia, obustronnie tynkowane, sklepienia zaś z cegły ceramicznej. Wnętrza przekrywają sklepienia: o hemisferycznej czaszy z czterema symetrycznymi lunetami i szerokimi pasami założonymi na krzyż (w sieni), krzyżowe z pasem sklepiennym rozpiętym między kominami (w kancelarii), kolebkowe z lunetami (w dwóch pokojach, jadalni i pomieszczeniu gospodarczym), kolebkowe z lunetami i pasem przeszłowym (w kuchni), kolebkowe z lunetami przykryte ścianką gipsową (w łazience). Wnętrze dobudówki przekrywa strop drewniany, belkowy z podsufitką. Plebania jest budynkiem parterowym, podpiwniczonym. Przykryta jest dość wysokim dachem łamanym, polskim, przedłużonym przepustnicą.

Wikarówka w Rymanowie znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie zespołu kościelnego od jego północno-zachodniej strony, po zachodniej stronie alejki prowadzącej od rynku do kościoła. Jest to budynek murowany z cegły na rzucie wieloboku, z częścią główną zbliżoną do prostokąta i aneksem od strony północno-zachodniej. Został zbudowany jako dwukondygnacyjny, trójtaktowy i trójosiowy, podpiwniczony. Oś środkowa pełni funkcję komunikacyjną, osie boczne mieszczą pokoje. Klatki schodowe (główna doświetlona świetlikiem) znajdują się w 2 i 3 traktach budynku. Bryła wikarówki jest zwarta i równocześnie zróżnicowana poprzez różne szerokości i wysokości członów ją tworzących. Tynkowane elewacje zdobione są sztukateriami, kamieniem i cegłą. Fasada jest zwieńczona trójkątnym szczytem w osi środkowej, kondygnacje oddziela dwustrefowy gzyms kordonowy z ornamentem kostkowym, naroża dolnej kondygnacji ujęte są kamiennymi okładzinami w formie lizen. Okna fasady są prostokątne, zamknięte od góry odcinkowo z dekoracyjnymi opaskami. Na osi środkowej znajduje się główne wejście do budynku z kamiennym portalem z dwiema parami płaskorzeźbionych tarcz herbowych.

Portal jest zwieńczony trapezoidalnym szczytem z krzyżem pośrodku i sterczynami po bokach, przecinającym gzyms kordonowy i wchodzącym w drugą kondygnację. Pozostałe elewacje są zdobione gzymsami, lizenami, opaskami lub attykami. W elewacji zachodniej osi środkowa ma formę wieży.

Synagoga w Rymanowie. Usytuowana jest na zachód od rynku, bliżej obrzeża miasta. Zbudowana została w pierwszej ćwierci XVIII wieku. Po 1920 roku powiększono okna i zmieniono polichromię. W czasie II wojny światowej używana była, jako magazyn, następnie zaś została opuszczona. Z synagogą związany był silny ośrodek chasydzki. W XIX wieku działał tu słynny cadyk, Menachem Mendeł, zw. Mendeł z Rymanowa. W strukturze budowli istnieją ślady wtórnych przemurowań: półbaszta od strony północnej częściowo przysłania otwór okna, we wnękach u dołu południowej ściany widoczne są niższe łuki segmentowe, powstałe w wyniku przebudowy. W drugiej połowie XX wieku zburzony został babiniec. Synagoga znajduje się na stoku, otoczona jest ogrodzeniem z siatki. Orientowana budowla murowana jest z kamienia i cegły, tworzących nieregularny wątek pasowy. Założona została na rzucie zbliżonym do kwadratu z półbasztą z boku elewacji północnej. W elewacji zachodniej w środkowej części umiejscowiony jest niski ryzalit, w nim znajduje się wejście. Cokół budowli posiada formę wysokiego, tynkowanego podmurowania, niwelującego spadek terenu. Naroże od strony północno-wschodniej w partii podmurówki podpira szeroka szkarpa. U dołu ściany południowej znajduje się rząd głębokich nisz w arkadzie o podwyższonym łuku półkolistym. Podmurówkę oddziela od ścian profilowany gzyms; gzyms kapnikowy znajduje się na wysokości $\frac{2}{3}$ otworów okiennych. Wejście do synagogi prowadzi przez wąski, przemurowany otwór prostokątny zamknięty od góry półkoliście. Wnętrze nakryte jest sklepieniem zwierciadlanym na żelaznych belkach. Bimę tworzą cztery wysmukłe półkoliste arkady na filarach o uproszczonej ornamentyce głowic korynckich. Ściana wokół łuku arkady jest gładka. Filary wsparte są na wysokich cokołach z odsadzką, otynkowane, ozdobione prostokątnymi płycinami w kolorze beżu i żółci. Nad bimą znajduje się mała kopuła na pendentywach. W ścianie wschodniej znajdują się trzy prostokątne wnęki. Ściany zdobi rząd półkolistych pseudo arkad; wnęki z nich utworzone są tynkowane i wypełnione napisami. Przestrzenie pomiędzy oknami na ścianach południowej, północnej i zachodniej zdobią malowidła (lew, byk, tygrys, scena „ściany placu” oraz krajobraz z dworem alkierzowym). W ścianie północnej znajduje się niska półkolista nisza, z której było przejście do półbaszty. W ścianie zachodniej, na lewo od wejścia jest prostokątna wnęk.

Cmentarz żydowski w Rymanowie zajmuje powierzchnię 2,64 ha; znajduje się na południowych obrzeżach miasta, około 500 m od jego centrum, na południowy wschód od ul. Kalwaria. Cmentarz zajmuje działkę o nieregularnym kształcie, położoną na wzniesieniu opadającym w kierunku zachodnim. Data założenia cmentarza nie jest znana. Z całą pewnością istniał już na początku XVII w. Potwierdzają to najstarsze zidentyfikowane macewy, pochodzące z lat 1616, 1619, 1627, 1678-1679, 1680. Do połowy XVIII wieku cmentarz służył jako miejsce pochówku zmarłych z Rymanowa oraz miejscowości podlegających miejscowemu kahałowi, m.in. z Brzozowa, Bukowska, Jaćmierza, Jasienicy Rosielnej, Jaślisk, Nowotańca, Rogów i Zarszyna. Około 1915 roku w południowym krańcu cmentarza powstał cmentarz wojenny. Pochowano na nim

żołnierzy armii austrowęgierskiej, poległych w boju w okolicach Rymanowa. Kwatera wojenna urządzona była na planie koła, otoczona kamiennym murem, z wejściem schodkowym od strony południowej. W centralnej części znajdowała się macewa zamknięta łukiem, z płaskorzeźbą lwów i dzbanu z kwiatami, z epitafium w języku hebrajskim i niemieckim o treści: „Tu spoczywają żołnierze żydowscy polegli w 1915 roku”. Wiadomo, że okresie międzywojennym przy cmentarzu znajdował się budynek, wykorzystywany jako stróżówka, a być może także dom przedpogrzebowy, w którym dokonywano rytualnej ablucji zmarłych. W latach II wojny światowej cmentarz stał się miejscem egzekucji. Ciała ofiar grzebano w miejscu kaźni. Na rozkaz Niemców część nagrobków wyrwano i użyto do utwardzania dróg i mostów w Rymanowie i okolicach. Do tych robót zmuszano między innymi rymanowskich Żydów. Proces dewastacji kontynuowano także po wojnie. Cmentarz służył jako pastwisko dla zwierząt gospodarskich. Prawdopodobnie około 1950 roku odbudowano ohel cadyka Menachema Mendla z Rymanowa, a w 1980 r. ohel CwiHirsza ha-Kohena. W latach 90-tych XX wieku ohele odnowiono, a teren cmentarza ogrodzono. Teren cmentarza jest ogrodzony żelaznym płotem. Przy wejściu znajdują się dwa ohele, kryte dachem dwuspadowym. W południowo-wschodniej części cmentarza zachowały się nagrobki datowane na XVII wiek. W skrajnym, południowym sektorze cmentarza znajduje się zwietrzała macewa, będącą jedyną pozostałością po kwaterze wojennej z 1915 roku.

Zespół dworsko-parkowy w Rymanowie. Położony jest we wschodniej części miasta, na prawym brzegu potoku Tabor; jest oddalony nieznacznie na południe od drogi Krosno-Sanok. Dobra rymanowska pod koniec XVIII wieku zakupił Franciszek Skórski od Anny z Ossolińskich Potockiej. W pierwszej połowie XIX wieku należały one do Józefa Skórskiego i jego żony Zofii z Siginiów Skórskiej, a następnie do ich córek Józefy Garczyńskiej i Zofii Urbańskiej, które zamieszkiwały w Krakowie, a włości rymanowskie oddawały w dzierżawę. W 1872 roku majątek nabyli od nich Anna z Działyńskich i Stanisław Potoccy, którzy oprócz zarządzania dobrami ziemskimi aktywnie angażowali się w życie gospodarcze i społeczne miasta oraz okolicznych wsi. Anna Potocka założyła we dworze dobrze prosperującą szkołę snycerską. Po śmierci Stanisława dobrami rymanowskimi zarządzała sama Anna, a później dwaj jej najstarsi synowie. Ostatnim przedwojennym właścicielem majątku ziemskiego był syn Józefa Potockiego – Stanisław. Dwór rymanowski wzniesiony został w pierwszej połowie XIX wieku dla Zofii z Signiów Skórskiej przez jej brata Piotra Siginio. Dworski park krajobrazowy pochodzi z początku XIX wieku. Po 1945 roku dwór został odbudowany ze zniszczeń wojennych, przeznaczono go wówczas na siedzibę rymanowskiego Nadleśnictwa. W jego użytkowaniu znalazła się także otaczająca go północna część parku wraz z podworską stajnią i wozownią, które wyremontowano, a później zaadaptowano na warsztaty mechaniczne. Zespół zbliżony jest w obrysie do wydłużonego prostokąta, dłuższą osią ustawionego wzdłuż potoku, którego bieg wymusza odchylenie tej osi z kierunku północ-południe na północny wschód – południowy zachód. Założenie od południa i częściowo od wschodu ograniczone jest kamiennym murem; jego północny skraj wyznacza droga biegnąca równolegle do drogi Krosno-Sanok, która zachodnim krańcem dochodzi do prawego brzegu potoku zamykającego cały obrys od zachodu. Tenże obrys obejmuje park krajobrazowy o geometrycznym układzie dróg. W centralnej części północnej połowy parku wzniesiono

dwór, założony na planie prostokąta (niegdyś z krótkimi skrzydłami alkierzowymi od strony zachodniej), frontem zwróconym na wschód, z otwartym dziedzińcem na zapleczu – otoczonym ogrodami użytkowymi, które w przeszłości zajmowały całe północno-zachodnie naroże zespołu. Przed frontem dworu klomb otoczony trawnikiem tworzył niegdyś rodzaj owalnego gazonu. W pobliżu wschodniego skraju założenia, na linii dworu, znajduje się figura Matki Bożej. Główna brama wjazdowa do zespołu mieści się na wschodnim krańcu jego północnego skraju, na osi drogi biegnącej z północy od strony drogi Krosno-Sanok. Na tym samym skraju, nieco bardziej na zachód, mieszczą się budynki dawnej stajni i wozowni. W południowej części parku, na osi dworu biegnie obsadzona lipami główna aleja parkowa, a równolegle do niej, w pobliżu wschodniego skraju aleja grabowa; obie w kilku miejscach przecięte są pomniejszych, prostopadłymi ścieżkami. Na mapie katastralnej z 1852 roku w południowo-wschodnim narożu parku zaznaczono spory, otoczony zabudowaniami gospodarczymi podwórzec – prawdopodobnie pierwotny folwark, po którym nie ma obecnie śladu.

Dom przy ul. Ignacego Bieleckiego 9 w Rymanowie został wybudowany w latach 1884 – 1885 przez miejscowego budowniczego Walentego Kruczkowskiego. Przyjmuje się, że przed 1900 rokiem został on kupiony przez Ignacego Bieleckiego, który w 1895 roku otrzymał w Rymanowie posadę lekarza. Była to postać zasłużona dla rozwoju Rymanowa. Ze zbiorów jego i jego rodziny w domu utworzona została izba regionalna. W 1927 roku dach został zniszczony przez trąbę powietrzną i następnie wyremontowany. Dom zlokalizowany jest po południowej stronie ul. Doktora Bieleckiego (część drogi wojewódzkiej, z Rymanowa do Krosna), około 150 metrów na zachód od rymanowskiego rynku. Położony na zachodnim stoku wzniesienia, na którym założony został Rymanów. Budynek założony równoleżnikowo, na niedużej, ogrodzonej działce. Dom o cechach architektury uzdrowskiej / szwajcarskiej. Został wybudowany na planie prostokąta, z centralnym ryzalitem w ścianie północnej. Budynek jest dwukondygnacyjny, w części podpiwniczony. Jego horyzontalną bryłę urozmaicono werandą zlokalizowaną w centralnej części północnej elewacji, trójkondygnacyjną loggią w elewacji zachodniej oraz nieregularną przybudówką we wschodniej części elewacji południowej. Korpus przekryty jest dachem dwuspadowym, przechodzącym w prostopadły do niego dach dwuspadowy nad werandą. Loggia i przybudówka przekryte są dachami pulpitowymi. Elewacja frontowa (północna) w partii parteru otynkowana jest z dekoracyjnymi obramieniami okiennymi. Piętro jest oszalowane, na poziomie ścianki kolankowej nałożona jest drewniana dekoracja kratownicowa. Z poziomu ulicy do werandy prowadzi mostek ze schodkami, z metalowymi, dekoracyjnymi balustradami. Weranda jest przeszklona, konstrukcji słupowej, trójosiowa. Otwory skrajne zakończone są trójkątnie, a centralny półkoliście. Ścianki pod oknami ozdobione są płycinami. Pola ramujące zwieńczenia okien dekorowane są ornamentem wiciowym. Na poziomie ścianki kolankowej znajdują się duże, poziome płyciny, wypełnione dekoracją tralkową. Oszalowany szczyt dekorowany jest stylizowanym lambrekinem. Podobnie dekorowany jest ozdobny półszczyt, zlicowany z krawędzią dachu, ozdobiony także ślepą rozetą i ornamentem wiciowym. Podobnie rozwiązany jest szczyt elewacji zachodniej. Elewacja ta została poprzedzona nieco węższą od niej, trójkondygnacyjną loggią. Dolna partia loggii o kamiennych słupach otwarta jest na kondygnację piwnicy. Środkowa kondygnacja jest ustawiona na murowanych filarach,

natomiast górna jest konstrukcji drewnianej, słupowej. Trzecia kondygnacja została zwieńczona półkolistymi łukami (umieszczonymi na osi okien) flankowanymi płycinami o dekoracji wiciowej. Elewacja tylna (południowa) posiada częściowo widoczną partię piwnic, częściowo docieploną partię parteru oraz oszalowane piętro. Elewacja wschodnia została opracowana podobnie jak elewacja frontowa, ze szczytem podobnym do tego nad werandą. Opisany dom jest budynkiem w części (piwnice i parter) murowanym z cegły i kamienia oraz otynkowanym, a w części (piętro i poddasze) drewnianym konstrukcji zrębowej, z zewnątrz oszalowanym.

Dom przy ul. Sanockiej 15 w Rymanowie. Usytuowany jest w zagłębieniu terenu poniżej drogi do Sanoka. Frontem zwrócony jest na południe. Wokół ustawionego kalenicowo domu znajduje się kilka starych drzew orzecha włoskiego, za domem zaś zlokalizowana jest drewniana suszarnia drewna. Dom wybudowany został w 1914 roku dla stolarza Edwarda Litwiniszyna, jako „dom w ogrodzie”. Przed 1939 rokiem zbudowano drewnianą suszarnię desek. Dom posadowiony jest na kamiennej podmurówce, zbudowany z cegły i tynkowany. Założony został na rzucie prostokąta z gankiem w tylnej elewacji. Wnętrze posiada dwutraktowy układ, z osobnymi sieniami w obu traktach. Jest to budynek parterowy, częściowo podpiwniczony, z użytkowaną częścią poddasza. Nakryty jest dachem dwuspadowym. Frontowa elewacja południowa posiada dekoracje architektoniczne w formie pilastrów oraz płaskorzeźbionych emblematów fundatora (cyrkiel, hebel, kątomierz i mrówka).

Gorzelnia dworska w Rymanowie. Budynek jest najbardziej wysuniętym na północ i zachód obiektem dawnego zespołu folwarcznego, położonym na zewnątrz obrysu podwórca gospodarczego przy drodze prowadzącej do Posady Dolnej i Milczy. W odległości około 6 metrów od wschodniej ściany bocznej skrzydła północnego budynku znajduje się wolnostojący strzelisty komin. Gorzelnę wzniesiono prawdopodobnie pod koniec XIX wieku i rozbudowano na początku XX wieku. Obiekt jeszcze w 1910 roku wyłączony był z własności obejmującej pozostałe budynki zespołu; wiadomo, że w tym roku rada miejska odmówiła Józefowi Potockiemu, ówczesnemu właścicielowi majątku w Rymanowie, zgody na otwarcie drobnej sprzedaży napojów spirytusowych, co motywowała m.in. tym, że Potocki nie prowadził własnej gorzelni, tylko taką dzierżawił. Budynek gorzelni jest murowany z cegły i tynkowany, osadzony na niskim cokole z kamienia łupanego układanego w wątku rzędownym. Założony jest na rzucie wydłużonego prostokąta, posiada układ jednotraktowy. W późniejszym okresie pierwotny rzut został rozbudowany o przyległe od wschodu i południa przybudówki; obrys obiektu zachował jednak w przybliżeniu kształt prostokąta. Bryła budynku obejmuje: w korpusie głównym – przyziemie z wysoko położonym stropem i piętro osłonięte dwuspadowym dachem z otwartą więźbą; parter i poddasze w skrzydle północnym; suterенę, wysoki parter i strych w skrzydle południowym oraz przybudówki w formie suterен lub parterowe. Korpus główny o formie stojącego prostopadłościanu nakrytego dwuspadowym dachem z dwoma niższymi, symetrycznymi skrzydłami o dwuspadowych dachach, szczytami przylegającymi (od południa i północy) do jego ścian bocznych oraz nakryta jednospadowym dachem przybudówka, przyległa z kolei od ściany szczytowej północnego skrzydła, tworzą pierwotną bryłę budynku, którą dopełnia wolnostojący, strzelisty komin. Komin murowany jest z cegły. W dolnej części posiada przekrój kwadratu oraz płyciny na

ścianach; część ta zwieńczona jest gzymsem, nad którym przekrój komina przechodzi w okrągły.

Stacja transformatorowa w Rymanowie Zdroju. Budynek usytuowany jest przy głównej drodze przebiegającej przez Rymanów Zdrój relacji Rymanów – Jaśliska, po jej wschodniej stronie. Na południe od transformatora rozpoczyna się park zdrojowy, na północ znajduje się parking i przystanek PKS. Na wschód od budynku przebiega alejka spacerowa nad rzeką Tabor. Transformator usytuowany jest elewacją frontową do ulicy, z prostopadłą do niej kalenicą. Historia obiektu związana jest z intensywnym ruchem budowlanym z lat 20-tych XX wieku, mającym na celu odbudowę uzdrowiska po zniszczeniach I wojny światowej. Podczas tych działań wykonano elektryfikację uzdrowiska i wówczas wybudowano transformator w latach 1929-1930. Budynek prezentuje estetykę eklektyczną; murowany jest z cegły i tynkowany, naroża ścian i cokół wykonany jest z piaskowca. Założony został na rzucie prostokąta, o dłuższym boku prostopadłym do ulicy, z wejściem w ścianie południowej. Transformator posiada formę wysokiej wieży, przykryty jest dachem namiotowym w typie klinowym, o krótkiej kalenicy założonej na osi wschód-zachód. Na osi połaci znajdują się ślepe lukarny, zaś w połaciach wschodniej i zachodniej stałe żaluzje. Elewację frontową zdobią kamienne tablice (1. z inskrypcją i herbem Stowarzyszenia Przyjaciół Rymanowa Zdroju, 2. z płaskorzeźbionym herbem Pilawa w kartuszu herbowym) oraz okullus z tarczą zegara.

Willa „Zaosie” w Rymanowie Zdroju. Budynek usytuowany jest z dala od drogi, na wzniesieniu, widoczny z głównego traktu. Otoczony jest niewielkim ogrodem, znajduje się poniżej zalesionego stoku. Przez posiadłość przepływa strumyk. Prywatny budynek wzniesiono w 1926 roku. Drewniana budowla o konstrukcji zrębowej, odeskowana jest poziomo na zakład. Wsparta jest na kamiennym pomurowaniu. Willa częściowo jest podpiwniczona, posiada dwie kondygnacje. Założona została na rzucie szerokiego prostokąta z oszkloną werandą w elewacji północno-zachodniej oraz dwoma gankami na słupach w elewacji południowo-wschodniej. W układzie wnętrza posiada dwa trakty oraz sień na osi. Przykrywa ją dach siodłowy. Elewacje budynku są zdobione detalem architektonicznym oraz ornamentami, których formy sięgają wzorów szwajcarskich oraz ogólnie pojętej architektury małomiasteczkowej.

Dom, dawna leśniczówka Potockich w Rymanowie Zdroju. Budynek posadowiony jest na skarpie leśnej i otoczony starymi lipami, jodłami oraz innymi cennymi drzewami i krzewami. Związany jest historycznie z założycielami Rymanowa Zdroju – Anną z Działyńskich Potocką i Stanisławem Potockim. Budynek wybudowany został z inicjatywy Anny Potockiej, prawdopodobnie przed 1870 rokiem – jako leśniczówka. Jest to budynek drewniany, parterowy na wysokiej podmurówce. Od frontu posiada wysuniętą drewnianą werandę. Kryty jest dachem dwuspadowym z poszyciem blaszanym.

Kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika w Rymanowie Zdroju. Świątynia usytuowana jest w centrum uzdrowiska. Kościół pierwotnie funkcjonował, jako filialna kaplica zdrojowa. Wzniesiono go w stylu neogotyckim w latach 1912 – 1926, z fundacji hr. Anny z Działyńskich Potockiej i hr. Jana Potockiego. W 1970 roku dobudowano chór z organami, południowe okna odzyskały witraże, a w następnych latach kościół wzbogacił się o polichromię. Twórcą wielobarwnych malowideł był Kazimierz Florek z Sanoka. W 1999 roku rozpoczęto rozbudowę świątyni, która ukończona została

w 2004 roku. Jej plany opracował mgr inż. Janusz Hanus z Krosna. Świątynia została przyozdobiona nową polichromią, którą wykonał, wg własnego projektu Jerzy Zatorski z Ropczyc. Kościół murowany jest z cegły i tynkowany. W obecnym kształcie prezentuje układ trójnawowy z transeptem. Prezbiterium skierowany jest na północny-zachód, od strony południowo-wschodniej posiada wieżę w fasadzie. Elewacje są obwiedzione ciągiem przypór, pomiędzy którymi znajdują się wysokie ostrołukowo zamknięte okna. Ściany frontowa, prezbiterium oraz transeptu zwieńczone są schodkowymi szczytami. Kościół, w przestrzeni nawy głównej i prezbiterium przykrywa dach dwuspadowy, zaś nawy boczne przykryte są dachami pulpitowymi.

Park zdrojowy oraz zespół zabudowy uzdrowiskowej w Rymanowie Zdroju. Główna oś kompozycyjna Parku Zdrojowego pokrywa się z przebiegiem uregulowanego obecnie koryta rzeki Tabor. Park usytuowany jest na obu jej brzegach, ograniczony po bokach stromymi zalesionymi stokami górskimi. Park ma kompozycję liniową. Osie komunikacyjne i widokowe ukierunkowane są wzdłuż doliny. Jedyne wyjątek stanowi prostopadła do nich oś łącząca zabytkowy pensjonat "Opatrzność" z budynkiem szpitalnym "Eskulap". Główną cechą tej osi jest symetryczny układ komponentów porządkowanego przez nią krajobrazu. Oprócz jedyne w całej kompozycji motywu poprzecznie skierowanego względem głównej osi i wyróżniającego się przy tym swą regularnością, w pozostałym układzie parku nie zauważa się symetrii, a dominuje głównie mocne ukierunkowanie kompozycji zgodnie z układem doliny. W kontraście do lesistego otoczenia przestrzeń parkową budują polany z urządzonymi na nich grupami zieleni, które różnicują wnętrze krajobrazowe, co uwidacznia się wraz z przemieszczaniem się widza w głąb kompozycji. Jest to efekt koncepcji estetycznej wywodzącej się ze stylu malowniczego. Znaczącym akcentem założenia jest rzeka Tabor, ujęta wałami o bardzo regularnym układzie. Wały podkreślone zostały szpalerami wysokiej zieleni. W parku przeważa drzewostan rodzimy. Uwagę przyciągają szczególnie okazałe dęby oraz liczne krzewiaste cisy. Nie brak jest drzew, krzewów i roślin z innych stref klimatycznych. Pierwsze zabudowania uzdrowiska zaczęły powstawać w Rymanowie Zdroju po 1885 roku. W układzie kompozycyjnym dostosowywano się do naturalnych uwarunkowań doliny rzeki Tabor. Wokół odkrytego źródła zaczęła powstawać osada uzdrowiskowa, pierwsze obiekty zdrojowe oraz pensjonaty dla kuracjuszy. W 1885 roku wzniesiono pierwszą kolonię „Lwowską”, dającą początek lecznictwu dziecięcemu. W 1888 roku, w pobliżu ujścia Czarnego Potoku do Taboru wybudowano gmach „Dworca gościnny”. Obiekt ten położony w parku zdrojowym był równocześnie domem zdrojowym. Powstawały też pensjonaty i wille wyróżniające się piękną architekturą uzdrowiskową w stylu przeważnie secesyjnym, m.in. „Pod Matką Boską”, „Pogoń”, „Leliwa”. Podczas I wojny światowej trzykrotnie przez teren uzdrowiska przesunęła się linia frontu. W okresie międzywojennym uzdrowisko podniosło się z ruiny, powstały nowe obiekty, m.in. od 1926 roku powstawały nowy zakład przyrodolecznicy, sanatorium dziecięce, sanatorium Polskiego Towarzystwa Higienicznego, sanatorium Związku Kasy Chorych „Gozdawa”, a także szereg willi i pensjonatów. Okres II wojny światowej to kolejne zniszczenia uzdrowiska; po wojnie przystąpiono do remontu ocalałych obiektów, podejmując próbę zachowania po części ich dotychczasowego stylu. Zbudowano sanatorium „Polonia”, sanatorium „Eskulap” w miejscu dawnych „Łazienek mineralnych”,

które zostały zmodernizowane i rozbudowane. W następnych latach przybywały nowe obiekty: „Ziemowit”, sanatoria branżowe, domy wypoczynkowe Funduszu Wczasów Pracowniczych oraz inne przeznaczone na wypoczynek i leczenie. W 1980 roku zbudowano rozlewnię wód oraz komercyjnych wód pitnych i napojów niezwiązanych z uzdrowiskiem. Obecny krajobraz uzdrowiska tworzy przemieszany zespół obiektów współczesnych i historycznych. Zachowane są przykłady architektury pamiętające początki Rymanowa Zdroju, m.in. wille „Opatrzność”, „Gołąbek”, „Zofia”, „Leliwa”, „Pogoń”, „Pod Matką Boską”. Wzorcem dla tych obiektów stał się szwajcarski dom góralski; niski, o dużym dwuspadowym dachu, z wysuniętymi szeroko okapami. Uzupełnione są one tarasami, loggiami i balkonami. Ich fasady zdobione są dekoracją o wzorach geometrycznych lub roślinnych, wyżynaną w desce. Dodatkowo wprowadzone są wykonane z drewna nadwieszane łuki i ozdobne kratownice.

Dawna cerkiew greckokatolicka pw. Narodzenia NMP w Sieniawie. Cerkiew usytuowana jest w środkowej części wsi, przy drodze do Głębokiego, na lewym brzegu zalewu Wisłoka, obok szkoły. Znajduje się na płaskim terenie dawnego cmentarza grzebalnego; działka od północy i wschodu posiada naturalną granicę ukształtowaną przez brzeg Wisłoka, ogrodzoną murkiem kamiennym, otaczającym cmentarz i od strony zachodniej podchodzącym łukiem ku cerkwi. Świątynia zbudowana została w 1874 roku, prawdopodobnie na miejscu wcześniejszej. Do końca II wojny światowej cerkiew była w posiadaniu wiernych wyznania greckokatolickiego. Do 1957 roku nie była użytkowana, a od tego czasu przejęta została przez Kościół Rzymskokatolicki. Nieużytkowanie świątyni spowodowało niszczenie wnętrza i liczne uszkodzenia w obrębie polichromii. Remont generalny obiektu został rozpoczęty w 1972 roku. Na podstawie fotografii z 1936 roku wynika, że cerkiew posiadała trzy wieżyczki na sygnaturkę, podobne kształtem i wielkością do zachowanej nad babińcem. W czasie remontów przekształcono wieżyczkę nad nawą i rozebrano wieżyczkę nad prezbiterium. Świątynia prezentuje typ cerkiewny północno-wschodni, wariant bezwieżowy. Orientowana budowla wzniesiona jest z drewna, wsparta na cokole z kamienia polnego, tynkowanego i osłoniętego blaszonym fartuchem. Ściany posiadają konstrukcję zrębową, zwęglowane są na jaskółczy ogon oraz oszalowane. Cerkiew założona jest na trójdzielnym rzucie; prezbiterium ma kwadratowe, od strony północnej przylega doń mała kwadratowa zakrystia. Nawa jest szersza i posiada kwadratowy obrys. Babiniec jest węższy względem nawy, w jego szerokości mieści się dwukondygnacyjny przedsionek (w przyziemiu pełni funkcję komunikacyjną, zaś w drugiej kondygnacji funkcję chóru muzycznego otwartego całą szerokością na babiniec). Korpus świątyni posiada człony równej wysokości, nakryty jest dachem dwuspadowym o jednolitej kalenicy, nad prezbiterium przechodzącym w trójpołaciowy, od frontu zamknięty szczytem z naczółkiem. Babiniec wieńczy wieżyczka na sygnaturkę, o ośmiobocznym obrysie z cebulastym hełmem, ze ślepą latarnią oraz z cebulastym zwieńczeniem z krzyżem u szczytu. Nad nawą znajduje się mała sześcioboczna wieżyczka z latarnią zwieńczoną hełmem kołpakowym. Zakrystię przykrywa dach pulpitowy.

Dzwonnica cerkiewna w Sieniawie. Dzwonnica zlokalizowana jest w pobliżu cerkwi usytuowanej w środkowej części wsi, przy drodze do Głębokiego, na lewym brzegu zalewu Wisłoka. Ustawiona jest na osi cerkwi od strony zachodniej, na skraju półkolistego, otwartego obwodu ogrodzenia. Wzniesiona została w 1847 roku, związana była zapewne

z istnieniem dawnej niezachowanej cerkwi. W czasie budowy nowej w 1874 roku została być może poddana modyfikacjom. Wtedy lub później przebito sklepienia pierwszej kondygnacji otwierając przestrzeń ku górze. W ukształtowaniu dachu dzwonnicy i cerkwi widoczne są duże podobieństwa; być może powstały one w tym samym czasie. Dzwonnica murowana jest z kamienia polnego i otynkowana. Otwory okienne mają węgry i nadproża wykończone cegłą. Sklepienia żagielkowe również są ceglane. Budowla posiada kwadratowy obrys zewnętrzny, wewnątrz jest on urozmaicony. Naroża wzmocnione są filarami występującymi do wewnątrz. Dzwonnica jest dwukondygnacyjna. Dolna kondygnacja jest niska i przysadzista, druga zaś wyższa, bardziej wysmukła, oddzielona wąskim daszkiem okapowym. Całość przykrywa dach mansardowy, czterospadowy.

Dawna szkoła w Sieniawie. Budynek usytuowany jest w górnej części wsi, przy drodze z Rymanowa do Głębokiego, w sąsiedztwie dawnej cerkwi greckokatolickiej oraz w pobliżu zbiornika wodnego na rzece Wisłok. Znajduje się na obszernej, prostokątnej działce, ogrodzonej siatką i otoczonej szpalerem drzew rosnących wzdłuż drogi i przy ścieżce prowadzącej do cerkwi. Budynek szkoły jest pierwszym tego typu obiektem wybudowanym we wsi Sieniawa przez tutejszą społeczność, wówczas polską i narodowości ruskiej. Jego budowę rozpoczęto w 1936 roku, a ukończono w 1939 roku. Poddasze budynku przeznaczono na mieszkania dla nauczycieli; wejście do nich było osobne i znajdowało się w tylnej elewacji. Budynek ten, jako szkoła służył do 1993 roku. W 1999 roku został sprzedany rodzinie nauczycielskiej, która od wielu lat w nim mieszkała. Obiekt wzniesiony został w stylu klasycyzującym, nawiązującym do miejscowego budownictwa dworskowego. Szkoła murowana jest kamienia i cegły, tynkowana. Założona została na rzucie wydłużonego prostokąta. Od frontu posiada niewielki, kwadratowy przedsionek – ganek, z którego prowadzi wejście do korytarza i pomieszczeń szkoły. Wnętrze posiada układ dwutraktowy, trójosiowy, z klatką schodową w drugim trakcie. Jest to budynek parterowy, z poddaszem mieszkalnym i użytkowym, podpiwniczony w drugim trakcie (z wykorzystaniem pochyłości terenu). Nakrywa go dach mansardowy, czterospadowy o krótkiej kalenicy oraz wysuniętym okapie z podsibitką. W trzech połaciach dachu znajdują się facjatki. Ganek przykryty jest daszkiem półszczytowym. Elewacje budynku są gładko tynkowane, bez dekoracji architektonicznej.

Dawna cerkiew greckokatolicka pw. Zaśnięcia Prześwitej Bogurodzicy we Wróbliku Królewskim. Cerkiew usytuowana jest w centrum wsi, po wschodniej stronie drogi Targowiska – Ladzin – Rymanów. Teren przycerkiewny otoczony jest pozostałościami starodrzewu oraz ogrodzeniem w formie żelaznych pręseł i kamiennych słupków (od południa przechodzi w pełny mur). Po zachodniej stronie, na osi cerkwi usytuowana jest wolnostojąca dzwonnica bramna. Dodatkowa bramka w ogrodzeniu znajduje się od południowego wschodu. Tutejszą Parafię erygowano w 1608 roku; wówczas istniała tu drewniana cerkiew. Obecnie istniejąca murowana cerkiew, wraz z dzwonnica bramną, wzniesione zostały w 1888 roku, staraniem ówczesnego proboszcza Wiktora Salamona. Po wysiedleniu ludności ukraińskiej w 1947 roku cerkiew i dzwonnica przejęte zostały przez Kościół Rzymskokatolicki. Świątynia jest murowana z kamienia i cegły oraz tynkowana. Założona została na planie krzyża greckiego. Prezbiterium posiada półkuliście zamkniętą absydę od wschodu. Od zachodu, na osi budynku znajduje się obszerna kruchta na planie prostokąta. Zakrystia dobudowana została najprawdopodobniej

na początku XX wieku, przylega ona od strony północnej prezbiterium na wysokości absydy; ma kształt prostokąta i od wschodu zamknięta jest płytką absydą. Do krótszych boków ramion krzyża przylegają kwadratowe w rzucie pomieszczenia. Dominantę w bryle cerkwi stanowi centralna, podkopułowa część masywu świątyni. Kopuła wsparta jest na wysokim tamburze, przeprutym ośmioma wysokimi i wąskimi oknami. Przęsła stanowiące ramiona krzyża są niższe, o rozpiętości równej części centralnej; nakryte są dachami dwuspadowymi, o kalenicach na wysokości podstawy tamburu. Przęsło babińca poprzedzone jest niższą kruchtą nakryte dachem walcowatym. Prezbiterium, zamknięte jest niższą absydą pod dachem półstożkowym. Prostopadłościenne aneksy przylegające do krótszych ramion krzyża posiadają wysokość ścian równą przyległym przęsłom; nakryte są ośmiopółciami hełmami na ośmiobocznych tamburach.

Dzwonnica cerkiewna we Wróbliku Królewskim. Dzwonnica bramna jest elementem zespołu cerkiewnego umiejscowionego w centrum wsi, po wschodniej stronie drogi Targowiska – Ladzin – Rymanów. Teren przycerkiewnym otoczony jest pozostałościami starodrzewu. Dzwonnica jest ujęta po bokach żelaznymi przęsłami ogrodzenia placu. Dzwonnica wybudowana została równolegle z cerkwią w 1888 roku, staraniem ówczesnego proboszcza Wiktora Salamona. Po wysiedleniu ludności ukraińskiej w 1947 roku cerkiew i dzwonnica przejęte zostały przez Kościół Rzymskokatolicki. Na początku lat 90-tych XX wieku przeprowadzono remont obiektu; wówczas zlikwidowano funkcję dzwonnicy, która jest obecnie bramą. Na terenie przycerkiewnym wzniesiono dwie żelazne dzwonnice szkieletowe. Dzwonnica murowana jest z kamienia i cegły, otynkowana, z wydatnym cokołem z kamienną okładziną. Założona została na planie regularnego ośmioboku, z wejściami od zachodu i wschodu. Budynek jest dwukondygnacyjny, ośmiościenny. Para portali wejściowych kamienna znajduje się w układzie amfiladowym. Kondygnacje oddziela od siebie daszek okapowy ponad profilowanym gzymsem. W drugiej kondygnacji znajduje się płaski cokół zamknięty płytszym profilowanym gzymsem; ściany powyżej ukształtowane są arkadowo. Profilowane archiwolty oparte są na półkolumnach. Ściany przepierniają cztery okna i cztery nisze w kształcie okien. Całość nakrywa dach w formie ośmiopółciami sferycznego hełmu zwieńczonego niewielką banią i kutym krzyżem.

Dawna cerkiew greckokatolicka pw. Zaśnięcia Matki Bożej we Wróbliku Szlacheckim. Świątynia usytuowana jest w północnej części wsi, przy drodze do Rymanowa, na wysuniętym z płaskowyżu języku o stokach opadających ku zachodowi i północnemu zachodowi. Na osi cerkwi, od strony zachodniej znajduje się murowana dzwonnica, w przyziemiu pełniąca funkcję bramki. Świątynię wzniesiono w 1869 roku staraniem miejscowej gminy. W 1871 roku Paweł Bogdański z Jańsk wykonał polichromię ścienną wnętrza. Na początku XX wieku cerkiew była remontowana. Wówczas to prawdopodobnie dobudowano zakrystię od strony północnej prezbiterium, a także powiększono otwory okienne. W 1923 roku polichromia była odnawiana przez syna Pawła, M. J. Bogdańskiego. Do końca II wojny światowej cerkiew użytkowana była przez wiernych wyznania greckokatolickiego, a od 1947 roku przeszła w posiadanie Kościoła Rzymskokatolickiego. Wówczas to przebudowano i powiększono zakrystię; dwuspadowy dach zastąpiono pulpitowym. Świątynia prezentuje tradycyjny plan drewnianego kościoła łacińskiego, zaś w jej bryle widoczne są namiastki architektury

łemkowskiej. Drewniana cerkiew jest orientowana, wzniesiona została w konstrukcji zrębowej, posadowiona na cokole z kamienia polnego. Ściany zwęgłowane na jaskółczy ogon, z zewnątrz opierzone są pionowym szalunkiem. Ściany nawy wzmocnione są filarami o strukturze kominowej, konstrukcji zrębowej. Cerkiew posiada trójdzielny podział; prostokątne prezbiterium jest węższe od nawy, zamknięte od wschodu trójbocznie, od północy przylega doń wąską prostokątna zakrystia. Szersza nawa posiada obrys prostokąta; babiniec jest węższy, stosunkowo krótki. Na zrębie babinca wsparta jest wieża, wykonana w konstrukcji słupowo ramowej. Ściany korpusu budowli są jednakowej wysokości. Prezbiterium nakryte jest dachem dwuspadowym, przechodzącym w wielopołaciowy nad absydą. Nawę przykrywa również dach siodłowy, wyższy od tego na prezbiterium. Czworoboczna wieża oraz wieżyczki na sygnaturkę zwieńczone są hełmami o podwójnej cebulastej formie, z krzyżami u szczytu.

Dzwonnica cerkiewna we Wróbliku Szlacheckim. Budowla usytuowana jest na osi cerkwi od strony zachodniej, w obwodzie ogrodzenia. Zbudowana została na początku XX wieku w stylu historycznym. Prezentuje typ wieżowy. Murowana jest z cegły, cokół i odrzwia wykonane są z regularnych bloków kamiennych. Gzymsy i fryz są z cegły ustawionej na sztorc. Nad przyziemiem znajduje się strop belkowy. Druga kondygnacja otwarta jest na poddasze kopuły, mieści w swoim wnętrzu konstrukcję słupowo-ramową podtrzymującą dzwony i belki murłaty. Kopuła na krążynach od wewnątrz odeskowanych, od zewnątrz obitych blachą. Dzwonnica założona jest na ośmiobocznym rzucie. Otwory drzwiowe umieszczone są przelotowo na osi. Druga kondygnacja doświetlona jest czterema oknami. Bryła dzwonnicy prezentuje typ wieżowy, dwukondygnacyjny. Przykrywa ją dach kopulasty, ośmiopołaciowy, zwieńczony ażurowym krzyżem unickim. Elewację zdobi ceglany wątek murarski, wzbogacony kamiennymi elementami.

Dworzec kolejowy we Wróbliku Szlacheckim. Murowany budynek dworca kolejowego wybudowano w roku 1884, według typowego projektu stosowanego dla państwowych budynków dworcowych. Jest budynkiem zbudowanym na planie wydłużonego prostokąta z dwoma ryzalitami nieznacznie występującymi przed lico fasady, przykryty jest dachem dwuspadowym; ryzality przykrywają także dachy o kalenicach ustawionych prostopadłe do kalenicy dachu głównego. Elewacje zdobią boniowania, w obrębie naroży oraz opasek okiennych dolnej kondygnacji, a także geometryczne opaski architektoniczne okien w kondygnacji górnej.

Cmentarze wyznaniowe. Na terenie gminy istnieją założenia cmentarne greckokatolickie i rzymskokatolickie oraz wyżej opisany cmentarz żydowski w Rymanowie. Cmentarz w Bałuciance znajduje się w pobliżu cerkwi, na zachód od niej. Zajmuje powierzchnię 0,22 ha. Pierwotnie był to cmentarz greckokatolicki, obecnie rzymskokatolicki. Założony został przypuszczalnie w XVIII wieku, choć najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1889 roku. W jego kompozycji można wydzielić dwie części; oryginalną z greckokatolickimi kamiennymi nagrobkami pochodzącymi z końca XIX i początku XX wieku oraz drugą rzymskokatolicką z nowszymi pochówkami. Cmentarz rzymskokatolicki w Głębokiem usytuowany jest w południowo-wschodniej części miejscowości, zajmuje obszar 0,8 ha. Jest to stosunkowo młode założenie z lat około połowy XX wieku, tak też datuje się najstarsze nagrobki na nim zlokalizowane. Cmentarz rzymskokatolicki w Klimkówce obejmuje swoją powierzchnią obszar 1,26 ha.

Według sporządzonej inwentaryzacji na dzień 1 lipiec 2016 r. na cmentarzu znajduje się 1133 grobów. Znajduje się na zachód od kościoła parafialnego. Jego powierzchnia ma kształt silnie wydłużonego prostokąta, przedzielonego na część starą i nową. W części północnej znajdują się zabytkowe nagrobki oraz także kaplica grobowa. Część południowa jest zapewne współcześnie zagospodarowana. Czas powstania tego cmentarza przypada na pierwszą połowę XIX wieku. Cmentarz rzymskokatolicki w Króliku Polskim usytuowany jest powyżej kościoła parafialnego. Powstał zapewne w XIX wieku; posiada obrys prostokąta, otoczony jest szpalerami wysokich nasadzeń. W jego kompozycji rysuje się część stara z kamiennymi nagrobkami zabytkowymi oraz część nowa. Cmentarz grekokatolicki w Króliku Wołoskim powstał na przestrzeni XIX wieku, znajduje się w otoczeniu cerkwi, na jego terenie zlokalizowanych jest kilkadziesiąt kamiennych nagrobków. Najstarszy zachowany grób pochodzi z 1847 roku. Na terenie cmentarza znajdują się także ruiny kaplicy. Cmentarz rzymskokatolicki w Rymanowie został założony po koniec XVIII wieku. Najstarsze zachowane nagrobki pochodzą z początku XIX wieku. Są to pomniki rodziny Skórskich – ówczesnych właścicieli miasta. Na uwagę zasługuje również kwatera rodziny hr. Potockich, gdzie znajduje się mogiła hr. Anny z Działyńskich Potockiej oraz jej najstarszych synów Jana i Józefa, ich żon i niektórych wnuków. Na cmentarzu znajduje się również grób Stanisława Mistygacza – żołnierza wojny obronnej w 1939 roku, który poległ w obronie Rymanowa. Został pochowany jako Stanisław Mitkowski i tak też nazwano jedną z rymanowskich ulic. Znajdują się tu również groby proboszczów rymanowskich: ks. Wincentego Rawicz-Giebułtowicza, ks. Adama Janinę Bieleckiego, ks. Apolinarego Koraba-Laskowskiego. Na tym cmentarzu jest również nagrobek rodziny Bieleckich, a także żołnierskie mogiły zbiorowe z okresu I wojny światowej i kampanii wrześniowej 1939 roku. Cmentarz grekokatolicki w Desznie, obecnie Rymanowie Zdroju, znajduje się po prawej stronie drogi prowadzącej do Rymanowa Zdroju. Cmentarz otoczony jest kamiennym murem, na jego terenie znajduje się kilka egzemplarzy kamiennych pomników nagrobnych, datowanych na XIX wiek. Cmentarz w Sieniawie zlokalizowany jest w pobliżu cerkwi. Jego pierwotna, grekokatolicka część stanowi najbliższe otoczenie cerkwi; na jej terenie znajdują się XIX-wieczne kamienne nagrobki. W sąsiedztwie tej części cmentarza wydzielono obszar na nowy cmentarz rzymskokatolicki. Cmentarz rzymskokatolicki w Wołuszowej. Usytuowany jest w południowo-wschodniej części obecnego Rymanowa Zdroju; w pobliżu miejsca po cerkwi, otoczonego kręgiem starych lip i dębów. Poniżej na wschód od tegoż miejsca zachowały się fragmenty przycerkiewnego cmentarza oznaczonego modrzewiowym krzyżem, obok którego znajduje się kamienna chrzcielnica z wnętrza cerkwi. Cmentarz we Wróbliku Królewskim. Zlokalizowany jest w zachodniej części miejscowości, poza obszarem zabudowań. Założony został w XIX wieku, jako miejsce pochówków grekokatolików. Zachowanych jest kilkadziesiąt kamiennych XIX-wiecznych nagrobków. W sąsiedztwie tej części cmentarza założono około połowy XX wieku nową rzymskokatolicką kwaterę. Cmentarz we Wróbliku Szlacheckim znajduje się w pobliżu dawnej cerkwi, obok przejazdu kolejowego. Podzielony jest na dwie części: starą grekokatolicką oraz nową rzymskokatolicką. W obrębie starej części zachowanych jest sporo kamiennych XIX-wiecznych pomników nagrobnych.

Zabytki ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Rymanów. Jednym z obowiązków nałożonych przez ustawę o ochronie zabytków na gminy jest „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”. Temu zadaniu ma służyć gminna ewidencja zabytków, o której jest mowa w artykule 22. Punkt 4 tego artykułu mówi: „Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy”. Natomiast punkt 5 określa zakres gminnej ewidencji, w której powinny być ujęte: zabytki nieruchome wpisane do rejestru, inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. obejmują, zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, obiekty wpisane i niewpisane do rejestru zabytków. Gmina Rymanów utworzyła Gminną Ewidencję Zabytków zarządzeniem nr 97/2016 z dnia 23 czerwca 2016 roku. Z terenu gminy Rymanów zewidencjonowanych zostało 411 obiektów nieruchomych o charakterze zabytkowym, w tym 236 stanowisk archeologicznych. Zabytki te obejmują zabudowania o charakterze sakralnym, budynki mieszkalne, świeckie budynki użytku publicznego, cmentarze wyznaniowe, oraz tzw. małą architekturę obejmującą kapliczki, pomniki i figury przydrożne, a nadto stanowiska archeologiczne. Pełny wykaz tychże obiektów umieszczony jest na końcu niniejszego opracowania.

d. Zabytki ruchome.

Zabytek ruchomy to – zgodnie z definicją zawartą w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Na terenie gminy Rymanów zabytki ruchome to przede wszystkim wyposażenie i wystrój malarski wnętrz kościołów parafialnych oraz dawnych cerkwi greckokatolickich. W definicję zabytku ruchomego wpisują się ponadto liczne kapliczki zachowane niemalże w każdej miejscowości gminnej oraz nagrobki zlokalizowane na terenie cmentarzy wyznaniowych. Poniżej przedstawiono krótką charakterystykę tegoż zasobu.

Wyposażenie dawnej cerkwi pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Bałuciance. Cerkiew należy do najlepiej wyposażonych świątyń obrządku greckokatolickiego na terenie województwa podkarpackiego; w jej wnętrzu zachowane jest kompletne wyposażenie cerkiewne, na które składają się ikonostas, późnobarokowe i rokokowe nastawy ołtarzowe oraz pomniejsze zabytki, stanowiące cenne przykłady rzemiosła artystycznego z XVIII i XIX wieku. Ikonostas złożony jest z elementów dwóch innych: barokowego XVII-wiecznego (rząd Deesis i wizerunki starotestamentowych proroków) oraz późnobarokowego XVIII-wiecznego, o bogatej dekoracji snycerskiej, ornamentach roślinnych i winnej latorośli. Cztery ikony namiestne mają nietypowy skład i przedstawiają: św. Annę z Marią i św. Joachimem, Matkę Bożą z Dzieciątkiem w typie

hodegetrii, Chrystusa nauczającego i św. Jerzego. Brak jest wśród nich tak ważnej ikony Zaśnięcia Bogurodzicy obrazującej wezwanie cerkwi, czyli ikony chramowej oraz ikony św. Mikołaja. Ażurowe carskie wrota zdobią medaliony z postaciami czterech Ewangelistów. Na ościeżach wrót znajdują się wizerunki św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego. Środkowa część ikonostasu przesłonięta jest rokokowym ołtarzem głównym z obrazem Matki Bożej Niepokalanie Poczętej, w jego zwieńczeniu mieści się przedstawienie Trójcy Świętej. Przy ścianach nawy ustawione są dwa XVIII-wieczne ołtarze boczne, z ikonami na deskach.

Dzwon cerkiewny przy dawnej cerkwi pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Bałuciance pochodzi z Żurawicy na Ukrainie. W dniu 25 listopada 2015 roku został przekazany w ramach darowizny przez potomka rodziny wysiedlonej z Bałucianki, Jarosława Odrechiwskiego z Truskawca, prezesa „Stowarzyszenia Łemków” dla Stowarzyszenia Na Rzecz Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Ziemi Rymanowskiej „Spotkanie – Rymanów”. Napis umieszczony na płaszczu dzwonu informuje, iż został on ufundowany przez parafian z Żurawicy w 1929 roku, podczas urzędowania biskupa Josofata, a za probostwa ojca Wasylego Zalewskiego. Po przeciwległej stronie płaszcz umieszczone jest imię dzwonu, „Andrzej”, które nadane zostało na cześć metropolity grekokatolickiego Andrzeja Szeptyckiego. Powierzchnię płaszczu zdobią fryzy ornamentalne o motywach roślinno- symbolicznych oraz dwie plakiety z wizerunkami Matki Bożej i Św. Piotra. Estetykę opracowania tych elementów cechuje eklektyzm i neostylowe formy; przedstawienia figuralne wskazują na charakter ludowy. Dzwon stanowi wtórny komponent w otoczeniu cerkwi w Bałuciance, niemniej jednak jest pośrednio powiązany z powojenną historią miejscowości; jest wartościowym obiektem rzemiosła artystycznego okresu międzywojennego.

Krzyż z nieistniejącej cerkwi grekokatolickiej pw. Narodzenia Bogurodzicy w Desznie, usytuowany w otoczeniu cerkwi grekokatolickiej pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Bałuciance. Krzyż prezentuje typ łaćński, co odzwierciedla melanzowanie się wyznawców dwóch obrządków, zamieszkujących wioskę oraz korzystających ze świątyni. Od strony artystycznej posiada stosunkowo skromną formę, która została jednak wzbogacona przez trójlistne zakończenia ramion i falisty ażur wypełniający belki krzyża. Zabytek jest jednostkowym przykładem powstałym na potrzeby konkretnej świątyni w warsztacie kowalskim. Stanowi obecnie jedyne materialne świadectwo potwierdzające istnienie cerkwi w Desznie. Cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Bogurodzicy w Desznie wzniesiona została w 1866 lub 1880 roku. Była to budowla drewniana, trójdzielną i orientowaną, z wieżą dzwonową od frontu. Otaczał ją mur z kamienia rzeczno, zaś w najbliższym sąsiedztwie stała murowana dzwonnica arkadowa. Wieżę cerkwi wieńczył pierwotnie krzyż, obecnie eksponowany w obejściu bałuciańskiej cerkwi. W latach 80-tych XX wieku odnaleziono go porzuconego nad brzegiem rzeki Tabor, nieopodal cerkwiska. Krzyż ten w 2011 roku został formalnie przekazany Stowarzyszeniu Przyjaciół Rymanowa Zdroju z przeznaczeniem do zamontowania go na wieży cerkwi w Bałuciance. Od tegoż zamiaru odstąpiono i w 2021 roku usytuowany został na kamiennym postumencie w obejściu bałuciańskiej cerkwi.

Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła w Klimkówce stanowi spory zespół obiektów powstałych na przestrzeni kilku stuleci, i jako takie

charakteryzuje rozwój sztuki podkarpackiej. Wystrój tegoż wnętrza zarówno artystycznie, jak i chronologicznie zazębia się z większością obiektów z terenu południowo-wschodniej Polski, a choć wydaje się być opóźniony w stosunku do dużych ośrodków artystycznych, to jednak w niczym im nie ustępuje. Wnętrze świątyni zdobi polichromia z 1906 roku, namalowana według projektu Tadeusza Popiela, krakowskiego malarza okresu Młodej Polski; dekoracje malarskie składają się w głównej mierze z ornamentyki typowej dla sztuki secesji, w prezbiterium znajdują się dwa przedstawienia aniołów. W całości dekoracje te są przykładem wczesno secesyjnego malarstwa. Najcenniejszym zabytkiem w kościele jest gotycki obraz tablicowy „Matki Bożej Apokaliptycznej” z 1529 roku. Wnętrze świątyni kryje przede wszystkim obiekty przeniesione z wcześniejszego kościoła i choć nie są one jednorodne, to grupują się wokół osiemnastowiecznych ołtarzy i ambony, które dominują pozostałe wyposażenie i stwarzają pozory ujednolicenia stylowego. Z obiektów powstałych wcześniej na uwagę zasługuje obraz z przedstawieniem *Komunii św. Stanisława Kostki*, pochodzący z końca XVII wieku, stylistycznie zaś odpowiadający osiągnięciom najważniejszych ośrodków artystycznych w dziedzinie dojrzałego malarstwa czasów kontreformatywnych. W tenże nurt wpisują się także ołtarz główny, ołtarze boczne oraz dwa feretrony, i choć są one nieco późniejsze, to wszechobecny motyw suchego akantu karze mówić o nich w kategoriach stylu barokowego. Takowa estetyka występuje również w obiektach powstałych później, poprzez co obserwuje się jej długą żywotność w sztuce kościelnej. Zauważalna jest np. w prospekcie organowym powstałym po 1730 roku, chrzcielnicy wykonanej około 1750 roku, czy olejnym przedstawieniu *Chrystusa w grobie* namalowanym na przełomie XVIII/XIX wieku. Druga połowa XVIII wieku to przede wszystkim okres rozwoju sztuki reprezentującej nurt rokoka. Wówczas to do wnętrza kościoła wykonano ambonę, której kształt i dekoracja odpowiada podstawowym założeniom tegoż nurtu: wyrafinowana lekka forma, opływowa linia kosza, a nadto powtarzający się, dostosowywany i przekształcany w zależności od miejsca przeznaczenia motyw muszli. Równoczesowy jest obraz z przedstawieniem *Św. Mikołaja*, który także zaskakuje swą lekkością kompozycji i zmysłowością dynamizmu postaci. Stylistyka rokokowa widoczna jest ponadto w krucyfiksie, powstałym na przełomie XVIII/XIX wieku, który zwraca uwagę typowym wydłużeniem korpusu ciała, a przede wszystkim układem nóg Chrystusa, które spoczywają obok siebie, zaś stopy są przebite osobno dwoma gwoźdźmi. Jest to niezwykle rzadko spotykany sposób przedstawiania, o tradycji wczesnośredniowiecznej. Na przestrzeni XIX-ego stulecia uposażono kościół w jeszcze kilka obiektów, które zgodnie z powszechnie panującą stylistyką odpowiadają rozwijającemu się historyzmowi. Estetykę takową prezentuje zarówno cynowy odlew krucyfiks ołtarzowego, jak i stacje drogi krzyżowej namalowane w 1821 roku przez krośnieńskiego malarza Papużyńskiego. Ponadto eklektyzm widoczny jest w dwóch feretronach z końca tegoż stulecia, krucyfiksie pierwotnie umieszczonym na zewnętrznej ścianie prezbiterium kościoła, czy też w olejnym dwustronnym obrazie P. Bogdańskiego.

Wyposażenie kościoła filialnego pw. Krzyża Świętego w Klimkówce jest skromne oraz jednorodne pod względem czasowym i stylowym. Ściany zdobione są eklektyczną polichromią o charakterze iluzjonistyczno-ornamentalnym. W 1869 roku do wnętrza nowo wybudowanego kościoła sprawiono najważniejsze elementy wyposażenia ruchomego, tj. ołtarz główny oraz niewielkich rozmiarów pozytyw organowy 1868 roku. Ołtarz główny

jest elementem dominującym wystrój wnętrza świątyni; posiada typ architektoniczny, utrzymany zaś jest w konwencji neobarokowej. Jego cechy formalno-estetyczne wydają się być sztamkowe w odniesieniu do ogólnego obrazu sakralnej sztuki w regionie południowo-wschodniej Polski w drugiej połowie XIX wieku, niemniej jednak, jako odosobniony zabytek stanowi on cenny przykład dobrego warsztatowo rzemiosła oraz upodobań estetycznych tego okresu czasu. W jego retabulum umieszczono drewnianą rzeźbę *Chrystusa Ukrzyżowanego*. Cechy stylowe krucyfiksu pozwalają datować go na czwartą ćwierć XVII wieku. Postać Chrystusa przedstawiona została z dużą dozą autentyczności oraz pewnymi przerysowaniami anatomicznymi. Szczególną uwagę zwraca ekspresyjny wyraz twarzy, bardzo czytelny groszkowaty układ żeber oraz naturalistycznie zarysowane mięśnie i żyły rąk oraz barków. Draperia perizonium swobodnie oplata biodra postaci, związana jest sznurem po prawej stronie, gdzie dodatkowo przechodzi w opadający duży, ciężki fałd. Rzeźbiarskie opracowanie całości ma charakter nieco ludowy, prowincjonalny. Niemniej jednak prezentuje wyjątkowy przykład tego typu XVII-wiecznej sztuki w rejonie krośnieńskim. Pozytyw organowy ustawiony jest w przestrzeni chóru muzycznego, stanowi dziś unikatowy w skali regionu przykład małych organów. Wyposażony jest w zaledwie cztery głosy, czym doskonale wpisuje się w niewielką przestrzeń świątyni. Jego obudowa utrzymana jest w konwencji neobarokowej, nawiązuje przy tym do rozwiązań formalnych zastosowanych w ołtarzu głównym; na podstawie licznych podobieństw autorstwo obu zabytków wypada wiązać z jednym warsztatem stolarsko-snyckim, realizującym upodobania estetyczne tego okresu czasu.

Wyposażenie kościoła parafialnego pw. pw. Narodzenia NMP i św. Wacława w Króliku Polskim. Kościół zachował cenne wyposażenie rzeźbiarsko-malarskie i snycerskie, które w części pochodzi ze starszej świątyni średniowiecznej, w części zaś zostało sprawione w toku nowej fundacji architektonicznej. Główny trzon wyposażenia wnętrza stanowią trzy późnobarokowe nastawy ołtarzowe z drugiej połowy XVIII wieku oraz prospekt organowy i ambona, będące fundacją biskupa przemyskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego. W nastawie ołtarza głównego z pierwszej połowy XVIII wieku, uzupełnionego w 1771 roku, zachował się cenny obraz tablicowy Matki Bożej z Dzieciątkiem z 1636 roku, sygnowany przez malarza brzozowskiego Piotra Rafaela Burnathowicza. Z innych elementów wyposażenia wymienić należy kamienny portal z datą 1647 i kowalskie drzwi do zakrystii, kamienną chrzcielnicę z około 1720 roku, dwa drewniane krucyfiksy z przełomu XVII i XVIII wieku oraz z pierwszej połowy XVIII wieku, tablicę inskrypcyjną upamiętniającą konsekrację kościoła z 1756 roku oraz inne sprzęty kościelne z końca XVIII i drugiej połowy XIX wieku. Dopełnieniem wyposażenia kościelnego były przed laty neostylowe malowidła ściennie z 1870 roku, z których do naszych czasów dotrwała jedynie kompozycja ze sceną „Zwiastowania” na stropie nawy. Wyjątkowo cennym zabytkiem będącym na wyposażeniu kościoła jest ikona przedstawiająca „Narodziny Najświętszej Maryi Panny”. Według Katalogu Zabytków pochodzi ona z cerkwi z Kamionki. Zarówno wątek ikonograficzny, jak i sposób obrazowania treści, mieszczą się w kanonie osiemnastowiecznego malarstwa cerkiewnego regionu Beskidów i Pogórza. Układ postaci, rozmieszczenie planów, sposób operowania kolorem i zastosowana technologia malarska są tego potwierdzeniem. W konwencji ikonowej obrazu wyraźnie ujawniają się odstępstwa od kanonu polegające na

wprowadzeniu iluzji przestrzennej w sposobie kształtowania twarzy i szat postaci. Z nurtem sztuki cerkiewnej należy łączyć również krzyż procesyjny, którego drzewce zaopatrzone jest w wizerunek Ukrzyżowanego namalowany na blasze wyciętej zgodnie z konturem przedstawienia. Jest to jednak dzieło znacznie późniejsze, i nie zauważa się tu rozdwojenia w podejściu malarza do rozwiązań formalnych. Można w nim raczej zobaczyć powielenie pewnego, nowego kanonu, który pojawił się w XIX w. wraz z potrzebą obrazowania Chrystusa na krzyżu nie tylko w postaci malarskiej, ale również bardziej plastycznej, na wpół rzeźbiarskiej, na wzór krucyfiksów łacińskich. Na uwagę zasługuje komplet sześciu lichtarzy drewnianych, których forma wskazuje na wzornictwo charakterystyczne dla późnego baroku. Zapewne jest to dzieło jakiegoś lokalnego warsztatu snycerskiego, który wzorował się na cynowych lichtarzach sprowadzanych z ośrodków o dobrze rozwiniętym przemyśle ludwisarskim. Zachowały się też podobne, lecz skromniejsze w swej formie drewniane lichtarze. Posiadają charakterystyczną trójboczną stopę, ukształtowaną jednak z mniejszym wdziękiem, odznaczającą się redukcją detalu zdobniczego, co świadczy o tym, że są to wyroby naśladowujące wzornictwo, które powielane wielokrotnie zatraciło pierwotną siłę wyrazu. Krzyże ołtarzowe i relikwiarz mają cechy eklektyczne, co odpowiada modzie przełomu XIX/XX w. Odznaczają się dekoracyjnością, ale pod względem formalnym powielają dość schematyczne wzorce sztuki dawnej, przez co nie wyróżniają się swym indywidualnym charakterem. Podobnymi cechami ponadczasowej stylizacji pozbawionej indywidualnego wyrazu, odznaczają się: świecznik typu pajak i lampka wieczna. To zjawisko jest typowe dla produkcji seryjnej, która od 2 połowie XIX wieku zdominowała rzemiosło artystyczne. W świątyni zachowały się organy datowane na koniec XIX wieku; zapewne zastąpiły one jakiś starszy instrument. W swej formie wizualnej nawiązały do stylistyki wystroju kościoła. Neobarokowe motywy uwidoczniły się w ukształtowaniu skrzydeł bocznych prospektu i w ornamentacji. Sam instrument zaliczyć należy do nurtu romantycznego, modnego, i chętnie stosowanego przez organmistrzów na przełomie XIX i XX wieku. Autorem tego dzieła może być Tomasz Fall ze Szczyrzyca. Na to wskazuje podobieństwo budowy instrumentu do innych dzieł tegoż organmistrza, nie budzących wątpliwości co do jego autorstwa.

Wyposażenie ruchome kościoła parafialnego pw. św. Wawrzyńca w Rymanowie prezentuje niezwykle bogaty i cenny zespół zabytków. Stanowi ono zbiór obiektów powstałych na przestrzeni kilku stuleci, od XVI do początków XX wieku łącznie. Pomimo tego wydaje się być jednolite stylistyczne, gdyż przeważającą jego część stanowią elementy reprezentujące późno- oraz neobarokowe rozwiązania formalne. Na bogaty zbiór zabytków zgrupowanych we wnętrzu kościoła składają się ruchomości przeniesione z gotyckiej świątyni, obiekty powstałe równoczasowo z budową obecnego kościoła oraz późniejsze dopełnienia. Dominującym elementem wystroju jest monumentalny ołtarz główny, o przestrzennym, kulisowym układzie. Dzieło to datowane jest na drugą połowę XIX wieku, reprezentując tym samym neobarokową estetykę, a wiąże się je z lokalnym snycerzem Józefem Aszklarem, pochodzącym z Lubatowej. Stylistycznie nawiązuje ono do zastanych we wnętrzu późnobarokowych elementów snycerskich, tj. dwóch par ołtarzy bocznych i ambony. Obiekty te pochodzą z czasów powstania obecnej świątyni. Równoczasowa z nimi jest ponadto kondygnacja ołtarzowa w kaplicy pw. Pana Jezusa Ukrzyżowanego zdobiona rokokowym detalem snycerskim, kamienne mensy ołtarza

głównego i ołtarzy w bocznych kaplicach, a nadto iluzjonistyczne malowidło, pierwotnie pełniące funkcję retabulum ołtarza głównego, a w drugiej połowie XIX wieku przesłonięte obecnie istniejącą nastawą. Najcenniejszymi zabytkami są te, pochodzące z nieistniejącego gotyckiego kościoła, których zachowanie w końcu XVIII wieku świadczyło o poszanowaniu tradycji i smaku estetycznego minionych epok. W retabulum ołtarza głównego eksponowany jest XVI-wieczny obraz tablicowy *Pieta*, który zgodnie z tradycją miał być ofiarowany na rzecz tutejszej Parafii przez Władysława Jagiełłę. Do nowego wnętrza przeniesiono także barokową chrzcielnicę fundacji Opalińskiego, a w prawej kaplicy ustawiono renesansowy nagrobek Sienieńskich. Trzon tegoż wyposażenia dopełniają zabytki o mniejszej skali: m.in. krucyfiksy, lichtarze i feretrony. Wyjątkowe wartości historyczne posiada zachowany zespół XIX-wiecznych epitafiów, poświęconych osobom zasłużonym w historii Parafii i kościoła. Warte zauważenia jest, iż w całym kościele zachowana jest pierwotna stolarka drzwiowa wraz z kamiennymi portalami.

Gotyckie dzwony w dzwonnicy przy kościele parafialnym pw. św. Wawrzyńca w Rymanowie. Dzwony zawieszone w rymanowskiej dzwonnicy są świadectwem średniowiecznej metryki tamtejszej Parafii. Odlane zostały w 1505 roku, o czym informują napisy zdobiące płaszcze obu dzwonów. Michał Orłowicz w 1918 roku pisał, że według tradycji lokalnej miały one pochodzić z Włoch, jednak słusznie zauważył, iż gotycka czcionka nie była wówczas już tam stosowana. Według autora, w 1908 roku ówczesny proboszcz rymanowski ks. Antoni Koleński planował przetopić dzwony na nowe, czego nie dokonał przez nagłą zmianę parafii (por. Orłowicz M. „Najstarsze dzwony dyecezyi przemyskiej” [w:] „Echo Przemyskie”, R. 23, nr 33, 11 sierpnia 1918). W 1922 roku Tadeusz Szydłowski wysnuł wniosek, iż w początku XVI wieku w Krośnie mógł istnieć warsztat ludwisarski. W tym czasie powstał bowiem szereg dzwonów datowanych i pokrewnych niedatowanych, które znajdują się w niedalekiej okolicy od Krosna. Dzwony te charakteryzują się bliźniaczym charakterem liter i rozdzielników. Napisy wykonywane są podobną minuskułą o stosunkowo dużych wymiarach, rozdzielniki zaś przyjmują formę lilii heraldycznej lub paragrafów. Autor wykazuje duże podobieństwo dzwonów rymanowskich do dzwonu m.in. w Odrzykoniu (por. Szydłowski T., „Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze Galicji. Na podstawie materiałów zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Koperę, dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych”, Kraków 1922). Dzwony w Rymanowie powstały z fundacji ówczesnego właściciela miasta Jana z Oleśnicy Sienieńskiego, herbu Dębno, o czym świadczy tarcza herbowa tego rodu umieszczona na płaszczu dzwonu „Wawrzyniec”. Także na tym dzwonie znajduje się godło św. Wawrzyńca w formie rusztu, nawiązujące do patrocinium świątyni. Niezwykle unikatowe w charakterze są ornamentalne dekory o motywach wici roślinnej ujmujące te tarcze z czterech stron. Ramiona koron obu dzwonów zdobione są plecionką sznurową. Napisy w pasowym układzie o gotyckim literactwie, ze stylizowanymi rozdzielnikami międzywyrazowymi tworzą formy dekoracyjnych fryzów wieńczących od góry płaszcze dzwonów. Zabytki te posiadają unikatowe wartości i stanowią cenne przykłady dzieł sztuki ludwisarskiej początku XVI wieku.

Grobowiec rodziny Bieleckich położony w sektorze C pod numerem 248 na cmentarzu komunalnym w Rymanowie. Grobowiec zlokalizowany jest przy alei głównej cmentarza. Rodzinny grobowiec Bieleckich zbudowany został około 1898 roku dla młodo

zmarłej Anny z Szaynów Bieleckiej. Fundator grobowca, Ignacy Janina Bielecki od roku 1895 był lekarzem miejskim w Rymanowie. Z jego osobą wiąże się szereg inicjatyw ważnych dla społeczności Rymanowa w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku. Forma grobowca ukształtowana został w stylistyce eklektycznej z elementami neorenesansu. Nawiązuje do typu przyściennego sarkofagu z płaskorzeźbioną płytą wierzchnią i wizerunkami zmarłych na płycie czołowej. Metaloplastyczna forma lampionów i antab podkreśla prostotę kubicznego piaskowcowego sarkofagu, oszczędnie dekorowanego gzymsami i płycinami. Schodkowa podbudowa pod tumbę eksponuje monumentalizm grobowca, który decyduje o jego wyrazie artystycznym typowym dla przełomu XIX i XX wieku.

Nagrobki na cmentarzach wyznaniowych z terenu gminy Rymanów. W obrębie wszystkich założeń cmentarnych – zarówno tych czynnych, jak i nieczynnych – zlokalizowanych na terenie gminy spotykamy wartościowe przykłady pomników nagrobnych. W przeważającej części zlokalizowane są one w starszych częściach cmentarzy. Najstarsze zachowane datowane są na lata pierwszej połowy XIX wieku, ponadto na uwagę zasługują wszystkie nagrobki pochodzące z okresu od połowy XIX wieku do końca lat 30-tych XX wieku. Są to w większości piaskowcowe pomniki w typie *cippus*, zwieńczone krzyżami piaskowcowymi, bądź żeliwnymi. Pojawiają się unikatowe w charakterze kwatery dziecięcych grobów, gdzie nagrobki przybierają formy pełnych rzeźb klęczących postaci anielskich dzieci. Wartościowe przykłady stanowią również mogiły ziemne wzbogacone żelaznymi krzyżami u wezłowi. Znajdujemy pośród tych założeń również nagrobki i grobowce o znaczeniu historycznym i osób szczególnie zasłużonych. Najwięcej wartościowych przykładów nagrobków znajduje się na cmentarzu rzymskokatolickim w Rymanowie. Najstarsze zachowane tam nagrobki pochodzą z początku XIX wieku. Są to pomniki rodziny Skórkich – ówczesnych właścicieli miasta. Wykonane są z kamienia i ozdobione marmurowymi tablicami, z popiersiem Chrystusa i żelaznym krzyżem, utrzymane w stylistyce klasycystycznej. Na uwagę zasługuje również kwatery rodziny hr. Potockich, gdzie znajduje się mogiła hr. Anny z Działyńskich Potockiej oraz jej najstarszych synów Jana i Józefa, ich żon i niektórych wnuków. Rozsiane po świecie groby pozostałych członków rodziny upamiętniają zamieszczone tablice. Na cmentarzu znajduje się również grób Stanisława Mistygacza – żołnierza wojny obronnej w 1939 roku, który poległ w obronie Rymanowa. Został pochowany, jako Stanisław Mitkowski i tak też nazwano jedną z rymanowskich ulic. Istnieją jednak przesłanki, że poprawne nazwisko bohatera brzmiało Mistygacz. Znajdują się tu również groby proboszczów rymanowskich: ks. Wincentego Rawicz-Giebułłowicza, ks. Adama Janinę Bieleckiego, ks. Apolinarego Koraba-Laskowskiego. Są to nagrobki kamienne, klasycystyczne. Na tym cmentarzu jest również nagrobek rodziny Bieleckich, a także żołnierskie mogiły zbiorowe z okresu I wojny światowej i kampanii wrześniowej 1939 roku. Swego rodzaju unikatowością wyróżniają się nagrobki usytuowane na cmentarzu greckokatolickim w Bałuciance, które różnią się od pomników z innych wsi. Charakteryzuje je małą ilość szczegółów oraz bardzo prosta forma; występują tu archaiczne motywy zdobnicze, np. rozety. Na terenie cmentarza żydowskiego w Rymanowie zachowało się kilkanaście macew. W południowo-wschodniej części cmentarza zachowały się nagrobki datowane na XVII w. Najstarszy z nich posiada inskrypcję o treści:

„Tu spoczywa mąż prawy, mocny, wielkich czynów. Odszedł drugiego dnia nowiu miesiąca tamuz 376 według krótkiej rachuby. Sz. syn Sz. błogosławionej pamięci. Niech będzie dusza jego związana w węzélku życia”. Około dwadzieścia macew zachowało się z czytelnymi inskrypcjami w języku hebrajskim oraz zdobieniami płaskorzeźbionymi. Płyty ozdabiają reliefowe formy, m.in. wizerunek lwów podtrzymujących kartusz, czy koronę, świecznik, pary jaskółek. Teksty wyryte na macewach posiadają literacki charakter, nawiązują do Biblii, cechuje je styl bombastyczny oraz gra słów.

Kapliczki. Na terenie gminy Rymanów zachowała się spora grupa kapliczek i figur przydrożnych. Obiekty te stanowią charakterystyczne elementy krajobrazu polskiego. W gminie Rymanów dominują kapliczki i figury wykonywane z kamienia. Sztuka obróbki kamienia była znana w okolicach Rymanowa już w XVI wieku; rozwojowi tego rzemiosła sprzyjała obecność odpowiedniego surowca – pokładów piaskowca. Wydobywano go m.in. na stokach góry Kamień, nieopodal Jaślisk. Służył on do produkcji żaren, kamieni młyńskich, osełek. Z czasem działalność kamieniarzy objęła strefę artystyczną. Efektem czego były liczne kapliczki i figury przydrożne, a także pomniki nagrobne. Kilka zachowanych na terenie gminy kapliczek ma zapewne XVIII-wieczny rodowód; są utrzymane w ludowej stylizacji barokowej. Jednak najwięcej obiektów pochodzi z końca XIX wieku, kiedy kamieniarstwo w regionie osiągnęło najwyższy poziom i stało się bardzo popularne. Także początek XX wieku przyniósł wiele ciekawych realizacji, zwłaszcza figur przydrożnych. Twórcy kapliczek i figur nie byli skrupowani koniecznością ścisłego przestrzegania symboliki religijnej i prawidłowego używania przyjętych przez Kościół atrybutów. Działali z większą swobodą starając się, aby przedstawiane postaci świętych nie były zbyt wyniosłe i majestatyczne oraz aby przemawiały do prostego człowieka. Najwięcej zachowanych jest kapliczek słupowych; są to w większości wysmukłych proporcji słupy dwu- i trójkondygnacyjne z półkoliście zamkniętymi wnękami, w których eksponowane są rzeźby świętych. Dużą grupę stanowią także kapliczki domkowe i pseudo-domkowe; wśród nich prócz charakteru ludowego wyróżniają się te o ukierunkowanej stylowo estetyce. Kapliczki w formie figur przydrożnych również zdobią teren gminy. Warte zauważenia są pomniki o wartościach historycznych, m.in. w Klimkówce upamiętniający poległych w I wojnie światowej, czy w Rymanowie z okresu obu wojen zlokalizowanych na cmentarzu rzymskokatolickim.

e. Zabytki archeologiczne.

Gmina Rymanów położona jest na styku dwóch regionów geograficznych. Jest to duża jednostka samorządu terytorialnego której obszar posiada bardzo bogatą rzeźbę terenu. Jej północną część zajmuje rozległe równinne obniżenie terenu – Doły Jasielsko – Sanockie. Natomiast jej południowe obszary obejmują urozmaicone wzniesienia Beskidu Niskiego, a dokładnie Wzgórz Rymanowskich, które poczynając od Dołów Jasielsko – Sanockich i idąc w kierunku południowym osiągają coraz wyższe wartości przekraczające w końcu 600 m n.p.m. Teren posiada tutaj bardzo duże urozmaicenie, deniwelacje osiągają 250 metrów, a wzniesienia charakteryzują się rozległymi wypłaszczeniami. Południową część gminy porastają lasy, natomiast północna, zwłaszcza równinna wykorzystywana jest

rolniczo. Występują tutaj w większości gleby gliniaste, które w obrębie wzniesień charakteryzują się dosyć dużą kamienistością. Sieć hydrograficzną regionu tworzy rzeka Wisłok, wraz z licznymi dopływami, z których ważniejszym jest przepływająca przez gminę Rymanów rzeka Tabor. W obrębie wzniesień występuje wiele bezimiennych cieków, które tworzą bardzo liczne kotlinki erozyjne urozmaicające krajobraz. Całość opisanych wcześniej uwarunkowań stanowi o dosyć dużej atrakcyjności osadniczej tego terenu, zarówno w chwili obecnej, jak i w pradziejach. Korzystne stosunki hydrograficzne, bardzo istotne z punktu widzenia pradziejowego osadnictwa, uzupełnione zostały przez dogodne ukształtowanie terenu z licznymi łagodnymi i dobrze nasłonecznionymi wzniesieniami oraz występującymi tutaj w większości nie kamienistymi glebami gliniastymi oraz z rzadziej występującymi żyznymi madami, złożyły się w spłot uwarunkowań stanowiących o atrakcyjności tego terenu dla osadnictwa sięgając od najdalszych dziejów aż po czasy współczesne.

Zabytki archeologiczne odkrywane w terenie są materialnymi śladami ludzkiej działalności w pradziejach, a także w okresach historycznych, tworzą one stanowiska archeologiczne wyznaczające miejsca pobytu człowieka w przeszłości na danym obszarze. Podstawą skutecznie i prawidłowo prowadzonej ochrony stanowisk archeologicznych jest wiedza o ich stanie zachowania, pozwalająca podejmować odpowiednie działania konserwatorskie. Należy przy tym pamiętać, że stanowiska archeologiczne w przeciwieństwie do pozostałych kategorii zabytków są szczególnie narażone na zniszczenia nieraz nawet mimowolne, ze względu na to, iż obiekty te są niedostrzegalne (za wyjątkiem grodzisk, czy też kurhanów). Dodatkowo postępująca w szybkim tempie zabudowa, intensywne prace rolne, naturalne procesy związane np. z erozją gleby powodują ich postępującą degradację. Przeciwdziałać wyżej nakreślonym procesom ma dokładniejsze rozpoznanie stanowisk, ich ewidencjonowanie, a co za tym idzie określenie ich charakteru i dokładnej lokalizacji.

Pierwsze stanowiska archeologiczne na terenie gminy rozpoznano w okresie powojennym. Wiązało się to z działalnością archeologa dr Józefa Janowskiego z ówczesnego Muzeum Okręgowego w Krośnie, który poczynając od lat 50-tych XX wieku prowadził własne badania powierzchniowe, ewidencjonując pierwsze stanowiska na terenie gminy. Część stanowisk odkryto i badano w ramach działalności Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej, dotyczy to zwłaszcza grodziska w Rymanowie Zdroju (stan. 1). Niektóre stanowiska wyznaczone zostały na podstawie dawnych przypadkowych znalezisk zabytków archeologicznych, o których wzmianki występują w dostępnych archiwaliach (stanowiska te opatrzone zostały odpowiednią adnotacją w wykazie zamieszczonym na końcu opracowania).

Zdecydowana większość stanowisk archeologicznych odkrytych na terytorium Gminy Sanok została zlokalizowana w trakcie realizacji ogólnopolskiego programu archeologicznych badań powierzchniowych pn. Archeologiczne Zdjęcie Polski prowadzonych na terenie gminy w latach 80-tych, a zwłaszcza w 90-tych XX wieku. Powyższa metoda powstawała w latach 70-tych XX wieku, polega ona na inwentaryzowaniu stanowisk archeologicznych według jednolitych zasad penetracji terenowej i dokumentacji dla całego obszaru Polski. Standardy realizacji tych badań w ostatnich latach, głównie ze względu na możliwości, które niosą nowoczesne

technologie, uległy znacznym zmianom i w głównej mierze opierają się na środowisku GIS. Cała Polska została podzielona na obszary AZP o powierzchni około 37,5 km², stworzono również obowiązujący wzór Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, na której znajdują się podstawowe dane o charakterze i lokalizacji konkretnego stanowiska archeologicznego. Karta ta na przestrzeni dziesięcioleci ulegała licznym modyfikacjom, jej ostatni – obowiązujący wzór wprowadzony został kilka lat temu, zmieniono również nazwę – KEZAL karta ewidencyjna zabytku archeologicznego lądowego. Część nowych stanowisk zewidencjonowano na podstawie przypadkowych znalezisk przedmiotów zabytkowych bądź odkrytych przy użyciu wykrywacza do metali. Liczba stanowisk w najbliższym czasie ulegać będzie zwiększeniu w związku z akcją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków zmierzającą do ujęcia w ewidencji dawnych, nieistniejących już wsi wraz z znajdującymi się w ich obrębie cerkwiskami i cmentarzami.

W ostatnim czasie, w odniesieniu do ewidencjonowania stanowisk archeologicznych, zyskują na znaczeniu nowoczesne metody m.in. lotniczy skaning laserowy (ALS), badania geofizyczne (magnetyczne, elektrooporowe, geofizyczne). Przy czym te ostatnie rzadko wykorzystywane są jako samodzielna metoda badawcza, najczęściej towarzyszą projektom zakrojonym na szerszą skalę, stanowiąc metodę uzupełniającą, pozwalającą lepiej rozpoznawać stanowiska archeologiczne część też obejmują one, ze względu na koszt, niewielkie fragmenty terenu. Natomiast lotniczy skaning laserowy pozwala prowadzić analizę w obrębie rozległych obszarów pokrytych skanowaniem, gdzie dzięki gęstej chmurze punktów pomiarowych widoczna jest najdrobniejsza zmiana konfiguracji terenu. W przypadku gminy Rymanów należy rozważyć waloryzację części zasobu archeologicznego przy użyciu wybranych wyżej, wymienionych metod. W chwili obecnej trwają starania, aby w ciągu najbliższych kilku lat krajowa ewidencja zabytków archeologicznych została wprowadzona do centralnego systemu elektronicznego sprzężonego ze środowiskiem informacji geoprzestrzennej (GIS), integrującego różne kategorie zabytków i form ochrony, jak też inne dane administracyjne, katastralne i przyrodnicze. Rozwiązanie takie z poziomu gminy znacznie ułatwić będzie zarządzanie zasobem dziedzictwa.

Obszar gminy obejmuje 15 częściowo niepełnych obszarów AZP. Stanowiska archeologiczne zlokalizowane na terenie Gminy Rymanów zewidencjonowano na 7 obszarach: 111-75 badany przez Kazimierza Moskwę i Janusza Młynarskiego w latach 1981-1982 oraz obszary 112-75, 113-74, 113-75, 113-76, 114-74, 114-75 badane powierzchniowo przez Annę Muzyczuk oraz Jerzego Ginalskiego w latach od 1990 do 1997 roku.

W chwili obecnej trwają starania, aby w ciągu najbliższych kilku lat krajowa ewidencja zabytków archeologicznych została wprowadzona do centralnego systemu elektronicznego sprzężonego ze środowiskiem informacji geoprzestrzennej (GIS), integrującego różne kategorie zabytków i form ochrony, jak też inne dane administracyjne, katastralne i przyrodnicze. Rozwiązanie takie z poziomu gminy znacznie ułatwić będzie zarządzanie zasobem dziedzictwa.

Łącznie na terenie gminy zewidencjonowano 236 stanowisk archeologicznych (patrz: wykaz na końcu opracowania). Większość z odkrytych stanowisk archeologicznych, dzięki pozyskaniu z ich powierzchni charakterystycznych zabytków

ruchomych, została skutecznie wydatowana na konkretną epokę dziejów człowieka. Część stanowisk uzyskała ogólniejsze datowanie na „pradzieje” bądź ich przynależność kulturowo – chronologiczną, w nielicznych przypadkach nie została określona. Większość odkrytych stanowisk to obiekty niewielkie wyznaczone jako ślady osadnictwa na podstawie nielicznych znalezisk zabytków archeologicznych. Szczegóły dotyczące stanowisk archeologicznych zawarte zostały w wykazie na końcu opracowania. Dokładna lokalizacja stanowisk określona została na kartach gminnej ewidencji zabytków.

Należy tutaj podkreślić, iż pośród stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w granicach gminy Rymanów nie wszystkie posiadają jednakową wartość poznawczą. Część zewidencjonowanych obiektów należy określić, jako posiadającą dużą wartość poznawczą; są to zwłaszcza rozległe osady wielokulturowe, czy też grodzisko. Natomiast ślady osadnictwa, gdzie wystąpiły pojedyncze znaleziska archeologicznych zabytków ruchomych klasyfikuje się, jako stanowiska o małej wartości poznawczej. Należy przy tym pamiętać, iż rzeczywista wartość poznawcza danego stanowiska archeologicznego może być miarodajnie określona jedynie na podstawie badań wykopaliskowych.

Całokształt archeologicznego zasobu kulturowego gminy został rozpoznany dotychczas na poziomie dostatecznym. Trzeba tu jednak brać pod uwagę ograniczenia, które wpływają na metodę badań powierzchniowych, a które wiążą się zwłaszcza z trudną dostępnością niektórych partii terenów objętych AZP, np. lasów i ugorów, bądź ogrodzonych terenów przygospodarskich lub obszarów zurbanizowanych, które zajmują tereny dogodne do osadnictwa również w pradziejach. Dużą rolę odgrywa wpływ czasu, część stanowisk na przestrzeni lat ulega degradacji na skutek czynników naturalnych, jak erozja, bądź działalności ludzkiej związanej na przykład z ekstensywną gospodarką rolną. W związku z powyższym zasobu archeologicznego dziedzictwa kulturowego gminy nie należy uważać za zbiór zamknięty. Zasób ten powinien podlegać cyklicznej weryfikacji poprzez badania powierzchniowe (zwłaszcza terenów objętych AZP w latach osiemdziesiątych) jak i rozpoznawcze badania wykopaliskowe, które najpełniej potrafią udzielić odpowiedzi w kwestii rzeczywistej wartości danego obiektu archeologicznego.

Zdecydowana większość stanowisk zlokalizowanych na terenie gminy to, jak już wspomniano ślady osadnictwa, czyli znaleziska pojedynczych archeologicznych zabytków ruchomych, na podstawie których w chwili obecnej nie możliwe jest określenie precyzyjniejszych wartości poznawczych danego stanowiska. Następną kategorią stanowisk wg liczebności są punkty osadnicze, czyli znaleziska kilku lub kilkunastu zabytków pradziejowych, bądź historycznych. Wśród tego rodzaju stanowisk występuje większe zróżnicowanie odnośnie ich wartości poznawczej. Najcenniejszą kategorię stanowisk tworzą osady, cmentarzyska, grodziska; stanowiska te posiadają największy walor poznawczy (określony na podstawie badań powierzchniowych) niejednokrotnie potwierdzony w trakcie prac wykopaliskowych.

W poniżej zaprezentowanym omówieniu przyjęto chronologiczny podział epok pradziejów ludzkości z podaniem ogólnej liczby stanowisk z danej epoki zewidencjonowanych na terenie gminy, wraz z wyszczególnieniem stanowisk najcenniejszych, zgodnie z informacjami zawartymi w kratach ewidencyjnych stanowisk.

Najstarszy etap dziejów człowieka przypada na okres określany epoką kamienia, a dokładniej jej dwie pierwsze części tzn. paleolit (starsza epoka kamienia) oraz mezolit

(środkowa epoka kamienia). Ówczesne społeczności ludzkie bazowały na „gospodarce” związanej z łowiectwem, zbieractwem i rybołówstwem. Okres ten był najdłuższym etapem rozwoju człowieka trwającym 3 miliony lat. Ogółem na epokę kamienia spośród wszystkich stanowisk archeologicznych z terenu gminy Rymanów badacze datowali 14 obiektów archeologicznych. Z paleolitem łączone jest stanowisko nr 9 AZP 112-75/64 we Wróbliku Królewskim. Ze schyłkowym paleolitem związane jest stanowisko nr 1 AZP 114-74/49 w Bałuciance oraz stanowisko nr 12 AZP 113-75/31 w Rymanowie, a także stanowisko nr 2 AZP 113-75/91 w Sieniawie. Wszystkie powyższe stanowiska odkryto i zaewidencjonowano na podstawie pojedynczych wyrobów kamiennych wskazujących na takie datowanie. Z cennych osad datowanych ogólnie na epokę kamienia należy tutaj wymienić: Klimkówka stan. 18 AZP 113-74/61 oraz Rymanów stan. 22 AZP 113-75/41.

Kolejną i zarazem ostatnią część epoki kamienia stanowi neolit (młodsza epoka kamienia), okres upowszechnienia uprawy ziemi i hodowli zwierząt, określane ze względu na swą doniosłość, mianem „rewolucji neolitycznej”. Z epoką tą wiąże się przejście do osiadłego trybu życia i opanowanie technik rzemieślniczych, z których najważniejszą była produkcja naczyń glinianych. Pierwsza penetracja ludzka w neolicie Dołów Jasielsko-Sanockich oraz otaczających ich pogórzy i gór wiązana jest z kulturą pucharów lejkowatych. Jednostka ta wykształciła się na podłożu mezolitycznej ludności trudniącej się zbieractwem oraz łowiectwem do której przenikały trendy neolitu naddunajskiego. Ludność tej kultury dokonała dużych zmian w środowisku naturalnym odlesiając metodą wypaleniskową duże połacie terenu. Dotychczas na terenie gminy nie badano osad związanych z tą kulturą, jednakże badacze wiążą z nią stanowisko archeologiczne nr 18 AZP 113-75/37 w Rymanowie, gdzie znaleziono czworoscienną siekierkę krzemionną charakterystyczną dla ludności tej kultury; oraz stanowisko nr 8 AZP 114-74/42 w Króliku Polskim. Oba wymienione stanowiska mogą świadczyć o penetracji tych terenów przez przedstawicieli powyższej jednostki kulturowej. Ogółem na okres neolitu datowanych zostało 7 stanowisk archeologicznych; do najcenniejszych i najciekawszych osad i znalezisk narzędzi kamiennych należy zaliczyć stanowisko nr 9 AZP 113-75/98 w Sieniawie oraz stan. nr 2 AZP 112-75/39 we Wróbliku Szlacheckim.

W epoce brązu nastąpiło rozprzestrzenienie techniki obróbki brązu i upowszechnienie wyrobów z tego surowca. Natomiast gospodarczo kontynuowano wzorce wykształcone w okresie neolitu, zwłaszcza jeśli chodzi o produkcję żywności. Na przełom neolitu i wczesnej epoki brązu na terenie gminy datowanych zostało aż 47 stanowisk archeologicznych, wśród których do ciekawszych znalezisk należą: Klimkówka stan. 36 AZP 113-75/15, Ładzin stan. 1 AZP 112-75/18 oraz stan. 15 AZP 112-75/32 i 16 AZP 112-75/33, Milcza stan. 2 AZP 112-75/2 i stan. 3 AZP 112-75/3, Sieniawa stan. 10 AZP 113-75/99, Wróblík Królewski stan. 12 AZP 112-75/67 oraz stan. 18 AZP 112-75/73, Wróblík Szlachecki stan. 5 AZP 112-75/42. Ogólnie na czasy epoki brązu i okresu halsztackiego z terenu gminy datowano 57 stanowisk archeologicznych. Z tego na wczesną epokę brązu 3, ogólnie na epokę brązu 28, na przełom epoki brązu i okresu halsztackiego 25, a jedno stanowisko datowano na okres halsztacki. Do najciekawszych stanowisk datowanych na wczesną epokę brązu oraz na późniejsze jej fazy, a także jej przełom z okresem halsztackim należy zaliczyć: Głębokie stan. 9 AZP 113-75/79, stan. 12 AZP 113-75/82 oraz stan. 22 AZP 114-75/11, Klimkówka stan. 12 AZP 113-74/55, stan. 18

AZP 113-74/61, stan. 27 AZP 113-75/6 oraz stan. 36 AZP 113-75/15, Ladzin stan. 6 AZP 112-75/23, stan. 7 AZP 112-75/24, stan. 12 AZP 112-75/29, stan. 15 AZP 112-75/32, stan. 16 AZP 112-75/33, a także stan. 18 AZP 112-75/35, Milcza stan. 2 AZP 112-75/2, Rymanów stan. 24 AZP 113-75/43 i stan. 33 AZP 113-75/52, Rymanów – Zdrój stan. 3 AZP 113-75/20, Sieniawa stan. 10 AZP 113-75/99, a także stan. 20 AZP 113-75/109, Wróblík Królewski stan. 2 AZP 112-75/57, stan. 12 AZP 112-75/67 oraz stan. 18 AZP 112-75/73, Wróblík Szlachecki stan. 2 AZP 112-75/39, stan. 4 AZP 112-75/41, stan. 5 AZP 112-75/42, stan. 9 AZP 112-75/45, stan. 11 AZP 112-75/48 oraz stan. 14 AZP 112-75/51. Odnośnie przynależności kulturowej powyższych stanowisk archeologicznych ciągle mamy do czynienia z sytuacją wymagającą wyjaśnienia. Stan badań i wiedzy na temat sytuacji kulturowej w tej części Podkarpacia, w omawianym okresie dziejów, na chwilę obecną jest jeszcze niezadowolający i znacząco odbiega od stosunkowo dobrze rozpoznanej sytuacji kulturowej obszaru zlokalizowanego na północ od Karpat. Stanowiska archeologiczne datowane na epokę brązu i okres halsztacki wyznaczone na podstawie badań powierzchniowych posiadają jedynie ograniczoną wartość poznawczą. Z okresu tego wyraźnie wyróżnia się skupisko stanowisk zlokalizowane w obrębie Dołów Jasielsko-Sanockich i ich obrzeży, jednakże rozpoznanie pełnego obrazu sytuacji kulturowej na tym terenie wymaga dalszych intensywnych badań archeologicznych. Niewątpliwie omawiany teren w epoce brązu, a także we wczesnej epoce żelaza podlegał silnym oddziaływaniom zakarpaccim.

W okresie przedrzymskim (ostatnie cztery wieki przed Chrystusem) w Europie następował rozwój kultury lateńskiej łączonej z Celtami, a także z silnymi oddziaływaniami ludności celtyckiej na ludy sąsiednie. W okresie tym nastąpił wielki rozkwit technologiczny, przejawiający się zwłaszcza w dziedzinie rolnictwa i rzemiosła. Upowszechniło się m.in. użycie pługu, czy koła do wyrobu naczyń glinianych, a także szeregu narzędzi ułatwiających ludzką pracę. W powszechne użycie zaczęło wchodzić żelazo. Na okres lateński z terenu gminy datowanych na podstawie badań AZP zakwalifikowano jedynie stanowisko nr 25 AZP 113-75/44 w Rymanowie. Jednakże jego ewentualnych związków z osadnictwem celtyckim nie udało się dotychczas potwierdzić w trakcie badań wykopaliskowych. Należy tutaj podkreślić, że z licznymi śladami osadnictwa celtyckiego, datowanym na okres od III do I w. p.n.e. mamy do czynienia na rozległym terenie w okolicach Sanoka, Górach Bukowych i części Pogórza Dynowskiego. W związku z tym niewykluczone jest odkrycie w przyszłości pozostałości tego osadnictwa na terenie gminy Rymanów. Jednakże na chwilę obecną stan wiedzy dotyczący omawianej kwestii jest nadal niezadowolający i wymaga pogłębionych badań.

Kolejna fala osadnictwa na omawianym terenie wiąże się z okresem rzymskim. Na terenie Polski południowo – wschodniej w pierwszych czterech wiekach naszej ery rozwijała się kultura przeworska, znana ze stanowisk osadowych. Do najczęstszych znalezisk związanych z powyższą jednostką kulturową należą naczynia ceramiczne, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie, narzędzia oraz ozdoby. Z okresem rzymskim związany jest wzrost liczby stanowisk archeologicznych na terenie gminy. Ogółem na te czasy datowanych zostało 85 obiektów. Do najciekawszych stanowisk należą osady: Deszno stan. 1 AZP 114-75/1, Głębokie stan. 12 AZP 113-75/82 oraz stan. 20 AZP 114-75/9, Klimkówka stan. 8 AZP 113-74/51, stan. 25 AZP 113-75/4, stan. 27 AZP 113-75/6, stan.

28 AZP 113-75/7, stan. 33 AZP 113-75/12, stan. 35 AZP 113-75/14 oraz stan. 36 AZP 113-75/15, Ładzin stan. 3 AZP 112-75/20, stan. 7 AZP 112-75/24, stan. 8 AZP 112-75/25, stan. 10 AZP 112-75/27, stan. 12 AZP 112-75/29 oraz stan. 16 AZP 112-75/33, Milcza stan. 2 AZP 112-75/2 i stan. 3 AZP 112-75/3, Posada Górna stan. 2 AZP 113-75/54, a także stan. 3 AZP 113-75/55, Rymanów stan. 3 AZP 113-75/23, stan. 4 AZP 113-75/24, stan. 6 AZP 113-75/25, stan. 18 AZP 113-75/37, stan. 19 AZP 113-75/38, stan. 22 AZP 113-75/41, stan. 24 AZP 113-75/43, a także stan. 29 AZP 113-75/48, Sieniawa stan. 17 AZP 113-75/106 i stan. 18 AZP 113-75/107, Wróblík Królewski stan. 2 AZP 112-75/57, stan. 17 AZP 112-75/72 oraz stan. 18 AZP 112-75/73, Wróblík Szlachecki stan. 3 AZP 112-75/40, stan. 5 AZP 112-75/42, stan. 7 AZP 112-75/44, stan. 12 AZP 112-75/49, a także stan. 14 AZP 112-75/51.

Od drugiej połowy IV w n.e. przez cały V wiek na terenach Eurazji miały miejsce rozległe ruchy ludnościowe, określane jako „wędrowki ludów” (na terenie gminy Rymanów nie występują stanowiska archeologiczne datowane na ten okres). W wyniku powyższych przemieszczeń ludnościowych na obecne tereny Polski, w początkach VI w., napłynęła ludność słowiańska. Od tego momentu datuje się początek wczesnego średniowiecza, którego koniec przypada na połowę wieku XIII. Na okres ten datowanych zostało 8 stanowisk archeologicznych. Do najcenniejszych, których wartość została ustalona na podstawie archeologicznych badań powierzchniowych należy stanowisko w Łazach nr 3 AZP 112-75/17 oraz w Rymanowie nr 4 AZP 113-75/24, a także Sieniawie nr 7 AZP 113-75/96 i Wróblíku Szlacheckim nr 12 AZP 112-75/49. Ogólnie na okres średniowiecza datowano 17 stanowisk archeologicznych, do szczególnie wartościowych zaliczyć trzeba: Klimkówka stan. 28 AZP 113-75/7, Ładzin stan. 15 AZP 112-75/32, Rymanów Zdrój stan. 1 AZP 113-75/18, Sieniawa stan. 9 AZP 113-75/98, Wróblík Królewski stan. 15 AZP 112-75/70 i stan. 18 AZP 112-75/73, Wróblík Szlachecki stan. 5 AZP 112-75/42. Z okresem późnego średniowiecza z terenu gminy związanych jest 19 stanowisk archeologicznych, do cennych zaliczymy: stan. 6 AZP 112-75/79 w Klimkówce, stan. 1 AZP 114-74/35 i 2 AZP 114-74/36 w Króliku Polskim, stan. 1 AZP 112-75/18 oraz 16 AZP 112-75/33, a także 19 AZP 112-75/36 w Ładzinie, stan. 4 AZP 113-75/24 i stan. 6 AZP 113-75/25 oraz stan. 34 AZP 113-75/115 w Rymanowie, stan. 7 AZP 113-75/96 w Sieniawie. Na okres nowożytny datowano 13 stanowisk archeologicznych, wśród których wyróżnić należy: Królik Polski stan. 1 AZP 114-74/35 i stan. 2 AZP 114-74/36, stan. 34 AZP 113-75/115 w Rymanowie, stan. 3 AZP 112-75/40 we Wróblíku Szlacheckim.

Siedemdziesiąt stanowisk archeologicznych uzyskało ogólne określenie na pradzieje wskazujące jedynie na użytkowanie stanowiska w czasach przedhistorycznych. Do cenniejszych osad posiadających takie datowanie zaliczamy: Klimkówka stan. 18 AZP 113-74/61, Ładzin stan. 1 AZP 112-75/18 i stan. 8 AZP 112-75/25, stan. 16 AZP 112-75/33 oraz stan. 18 AZP 112-75/35, Milcza stan. 2 AZP 112-75/2, Sieniawa stan. 9 AZP 113-75/98 i stan. 10 AZP 113-75/99, Wróblík Królewski stan. 15 AZP 112-75/70 i stan. 17 AZP 112-75/72, Wróblík Szlachecki stan. 2 AZP 112-75/39, stan. 4 AZP 112-75/41 oraz stan. 9 AZP 112-75/46.

Nieliczne stanowiska archeologiczne nie posiadają ustalonej chronologii. Niewielka część stanowisk została scharakteryzowana jako stanowiska archiwalne. Odpowiednia

adnotacja znajduje się w rubryce „uwagi” w wykazie zamieszczonym na końcu opracowania. Wzmianki o takich stanowiskach znajdują się w literaturze, bądź w archiwach placówek zajmujących się archeologią. Obiekty te zostały rozpoznane przed realizacją akcji Archeologiczne Zdjęcie Polski przede wszystkim w latach 50- i 60-tych XX wieku. Większość z nich nie posiada ustalonej dokładnej lokalizacji.

Niektóre stanowiska, ze względu na bliską odległość względem siebie i w miarę jednolity horyzont czasowy zdają się łączyć w większe kompleksy osadnicze. Stanowiska te w rzeczywistości tworzyć mogą jedną dużą osadę. Jednakże pełniejsze rozpoznanie tej kwestii wymagałoby wykonania licznych badań wykopaliskowych. Niezależnie od tego rejon kumulacji niżej wymienionych stanowisk powinny podlegać ochronie strefowej w dokumentach planistycznych. Z sytuacją taką mamy do czynienia np. w Ładzinie, gdzie na stanowiskach nr 6 AZP 112-75/23, stan. 7 AZP 112-75/24, stan. 12 AZP 112-75/29, stan. 15 AZP 112-75/32, stan. 16 AZP 112-75/33, a także stan. 18 AZP 112-75/35 i terenach przyległych możemy mieć do czynienia z rozległym obszarem zajęтым przez osadnictwo pradziejowe poczynając od przełomu neolitu i wczesnej epoki brązu, aż do okresu rzymskiego. Podobna sytuacja występuje we Wróbliku Szlacheckim na stan. 2 AZP 112-75/39, stan. 4 AZP 112-75/41, stan. 5 AZP 112-75/42, stan. 9 AZP 112-75/45, stan. 11 AZP 112-75/48 oraz stan. 14 AZP 112-75/51. Być może z rozległym kompleksem osadniczym z okresu rzymskiego mamy do czynienia w Rymanowie na stanowiskach i ich sąsiedztwie nr 18 AZP 113-75/37, stan. 19 AZP 113-75/38, stan. 22 AZP 113-75/41, stan. 24 AZP 113-75/43. Podobnie we Wróbliku Szlacheckim stan. 3 AZP 112-75/40, stan. 5 AZP 112-75/42, stan. 7 AZP 112-75/44. Należy tutaj podkreślić, że część stanowisk występujących w bliskiej odległości względem siebie datowanych zostało na różne epoki pradziejów, jak również na czasy średniowiecza, natomiast możliwe, iż również w takich przypadkach mamy do czynienia ze zwartymi kompleksami osadniczymi, jednakże ewentualne wyjaśnienie takich kwestii, jak już wspomniano, wymaga przeprowadzenia rozległych badań archeologicznych.

Do chwili obecnej z terenu gminy Rymanów wykopaliskowo badano kilka stanowisk archeologicznych, dużo zwłaszcza w porównaniu z sąsiednimi gminami, część z nich badano ze względu na lokalizację na terenie gminy farm wiatrowych.

Do najdawniej badanych stanowisk należy grodzisko w Rymanowie – Zdroju (stan. 1), określane w literaturze jako „Zameczyska Góra”. Prawdopodobne badania miały być tutaj realizowane w latach 50-tych XX wieku przez A. Żakiego w ramach działalności Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej. Z badań tych nie zachowała się żadna dokumentacja, natomiast w terenie widoczne są pozostałości, być może po ówczesnych wykopach archeologicznych. Dopiero w roku 2017 w obrębie grodziska podjęto regularne badania pod kierownictwem Łukasza Stachurskiego z Muzeum Rzemiosła w Krośnie. Założone zostały tutaj dwa wykopy sondażowe, jeden na majdanie grodziska, drugi na jego wale. W wykopach tych nie uchwyciono żadnych obiektów archeologicznych, ani śladów przekształceń dokonanych ręką człowieka, związanych chociażby z ufortyfikowaniem grodziska. Pozyskano nieliczne fragmenty naczyń ceramicznych z okresu nowożytnego oraz grudki polepy. Na podstawie badań wysunięta została hipoteza o funkcjonowaniu grodziska bez zabudowy i wykorzystywaniu jedynie w okresach wystąpienia zagrożenia. Potwierdzenie tej tezy wymaga przeprowadzenia dodatkowych badań archeologicznych.

W roku 1994 badacze z Krosna Anna Muzyczuk oraz Jerzy Ginalski przeprowadzili badania archeologiczne stanowiska nr 25 w Rymanowie. Badania podjęto ze względu na fakt ujawnienia w trakcie badań powierzchniowych fragmentu ceramiki grafitowej – wiązanej z osadnictwem celtyckim, dodatkowo zaobserwowano wówczas wyraźne zaciemnienie na gruncie - prawdopodobną pozostałość rozoranego obiektu archeologicznego. Badaniami w ramach dwóch wykopów sondażowych objęto powierzchnię blisko jednego ara. Po ściągnięciu warstwy humusu odsłonięto pierwotną glebę calcową, nie zarejestrowano tutaj obecności obiektów archeologicznych. Natomiast z warstwy ornej pozyskano liczny archeologiczny materiał zabytkowy: 180 fragmentów naczyń ceramicznych wśród których jeden stanowił przykład ceramiki toczonej na kole, na kilku fragmentach zachowały się ślady ornamentu kanelur i listwy plastycznej, ponadto kilka fragmentów przedmiotów żelaznych, odlupki z margla i radiolarytu, bryłki polepy. Na podstawie znalezisk datowano stanowisko na wczesną epokę żelaza i okres lateński.

Badaniami archeologicznymi realizowanymi przez Jerzego Ginalskiego w 1990 roku objęto obszar stanowiska nr 12 w Ladzinie. Rozpoznanie przeprowadzono tutaj w ramach niewielkiego wykopu sondażowego. Odsłonięto w nim przydenną część silnie zniszczonej, w przybliżeniu kolistej jamy o średnicy 1,1 metra. Wydobyto z niej liczne fragmenty esowatego w profilu garnka, drugiego z guzem stożkowatym w górnej części brzuśca, fragmenty czarki z brzuścem zdobionym guzkami i pionowymi żłobkami, fragmenty naczyń z uszkiem taśmowatym oraz pojedyncze fragmenty innych naczyń. W trakcie eksploracji zebrano również drobniutkie ułamki przepalonych kości. Całość zakwalifikowano jako pozostałości grobu ciała palnego kultury łużyckiej z materiałem ceramicznym datującym znalezisko na epokę brązu.

W roku 2007 Anna Muzyczuk z Muzeum Podkarpackiego w Krośnie realizowała badania archeologiczne w obrębie stanowiska nr 39 w Klimkówce, które w ewidencji konserwatorskiej datowane zostało na okres nowożytny (teren zespołu dworsko-parkowego). Nie zarejestrowano tutaj żadnych śladów archeologicznych, uchwycono jedynie warstwę gruzu, być może pochodzącą z rozbiórki bliżej niezidentyfikowanej budowli.

W roku 2014 Anna Okoniewska prowadziła badania archeologiczne w granicach stanowiska nr 34 w Rymanowie (zespół staromiejski), w związku z realizacją inwestycji prywatnej. Teren badań obejmował skraj średniowiecznego miasta, nie zarejestrowano tutaj żadnych pozostałości nawarstwień archeologicznych ani jakichkolwiek zabytków.

Również w 2014 roku A. Okoniewska prowadziła badania w obrębie stanowiska nr 26 w Rymanowie w związku z budową sieci kanalizacji sanitarnej. Stanowisko 26 zostało zewidencjonowane w trakcie badań powierzchniowych AZP, jako ślad osadnictwa datowany na pradzieje. W trakcie badań zarejestrowano tutaj występowanie sześciu warstw akumulacyjnych o proveniencji naturalnej, nie uchwycono żadnych obiektów archeologicznych, jednakże pozyskano fragmenty naczyń ceramicznych z których jeden datowano na pradzieje. Prace badawcze obejmowały skraj stanowiska z tego względu być może nie uchwycono żadnych większych śladów działalności ludzkiej.

Stosunkowo dużą liczbę badań archeologicznych zrealizowano na terenie gminy w związku z budową farm wiatrowych. W roku 2009 Piotr Kotowicz z Muzeum Historycznego w Sanoku prowadził badania archeologiczne w obrębie stanowiska nr 1

oraz 10 w Ladzinie. Pierwsze stanowisko w ewidencji konserwatorskiej zarejestrowano jako osadę z przełomu neolitu i wczesnej epoki brązu, osadę z późnej epoki brązu i okresu halsztackiego, osadę pradziejową, a także ślad osadnictwa z okresu późnego średniowiecza. Wytyczono tutaj długi (ponad 100 m), a wąski wykop, w jego obrębie nie zarejestrowano żadnych warstw, obiektów i zabytków pradziejowych. W obrębie stanowiska 10 badania realizowano w ramach dwóch wykopów o łącznej powierzchni około 30 arów. Zarejestrowano tutaj obecność jedenastu obiektów archeologicznych. Ogółem pozyskano tutaj 528 fragmentów ceramiki, jeden przedmiot żelazny, jeden zabytek krzemienisty, fragment fajki glinianej oraz liczne bryłki polepy. Na podstawie pozyskanych zabytków stanowisko zostało datowane na przełom neolitu i wczesnej epoki brązu, przełom epoki brązu i okresu halsztackiego, a nade wszystko na okres rzymski (większość zabytków i wszystkie obiekty archeologiczne datowano na tę epokę), kilka zabytków pochodziło z późnego średniowiecza oraz okresu nowożytnego.

Kolejne badania archeologiczne w obrębie stanowiska nr 10 w Ladzinie prowadzono w 2012 roku, kierowała nimi Joanna Pilszyk, również ich realizacja wiązała się budową turbin wiatrowych. Objęto nimi rozległy obszar, który w przyszłości zajmować miała turbina wiatrowa, plac manewrowy, a także przyłącza energetyczne i drogi. W toku prac badawczych udokumentowano tutaj obecność blisko stu obiektów archeologicznych, w tym paleniska, jamy gospodarcze i zasobowe oraz dołki posłupowe. Pozyskano tutaj liczne zabytki archeologiczne: 584 fragmenty naczyń ceramicznych, ponad dwieście bryłek polepy, paciorek szklany, wyroby metalowe w tym sierp żelazny, przęśliki gliniane, kamienie żarnowe, a także ciężarek tkacki. Zabytki te zostały datowane na późny okres rzymski.

Ponadto, równolegle z badaniami na stan. 10 w Ladzinie, prowadzono nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi realizowanymi w granicach stanowiska nr 8 (punkt osadniczy z epoki brązu oraz ślad osadnictwa z okresu rzymskiego) oraz nr 15 (pradziejowy punkt osadniczy oraz średniowieczny ślad osadnictwa) we Wróbliku Królewskim. Wyniki nadzoru nie potwierdziły wystąpienia tutaj obiektów oraz zabytków archeologicznych. Pod warstwą humusu zarejestrowano glebę calcową, świadczącą o braku pozostałości osadnictwa pradziejowego.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że w ostatnich latach poza granicami gminy, jednakże w niedalekich odległościach, prowadzono szereg badań archeologicznych, niejednokrotnie związanych z ciekawymi odkryciami, poprzedzających realizację dużych inwestycji: gazociąg wysokiego ciśnienia relacji Strachocina – Pogórska Wola, gazociąg wysokiego ciśnienia relacji Strachocina – Granica RP czy też obwodnica Sanoka. W Jaćmierzu, Posadzie Jaćmierskiej, Pakoszwówce paśmie pogórza po południowej stronie Sanoka itd. odkryto szereg nowych stanowisk archeologicznych oraz potwierdzono wartość znanych już wcześniej z AZP stanowisk, cennych rozległych osad w obrębie których pozyskano liczne ciekawe zabytki ruchome. Wśród tych stanowisk wstępnie wyróżnić można dwa horyzonty czasowe pierwszy związany z epoką brązu i drugi wyraźniejszy o gęstszej sieci osadniczej łączony z okresem rzymskim. Kwestią czasu jest, kiedy osady w takim typie zostaną udokumentowane badawczo na terenie gminy Rymanów, tym bardziej że w trakcie badań AZP odnotowano wiele ciekawych stanowisk datowanych na ten okres. Ponadto widoczna jest tutaj wyraźna analogia do terenów

sąsiednich, tak samo rysuje się tu obraz osadnictwa z okresu rzymskiego lokującego się na łagodnych stokach pogórzy o południowej ekspozycji a unikającego zasiedlenia płaskich obszarów Dołów Jasielsko – Sanockich. W kontekście wyżej zasygnalizowanych odkryć cennych osad datowanych na okres rzymski i w mniejszym stopniu na epokę brązu, ujawnionych w sąsiedztwie oraz zbliżonym kontekście geograficznym osad z gminy Rymanów, należy na nowo spojrzeć na część stanowisk zewidencjonowanych na tym terenie, jako posiadających jeszcze większy potencjał naukowo – badawczy kwalifikujący do podjęcia badań archeologicznych:

- Klimkówka stan. 8 113-74/51 stanowisko zewidencjonowane jako cenna osada z późnego okresu rzymskiego, zewidencjonowane na podstawie odkrycia czternastu fragmentów naczyń ceramicznych w tym dwóch ceramiki siwej a także licznych fragmentów polepy, w terenie widoczne były liczne zaciemnienia gruntu sugerujące obecność obiektów archeologicznych.
- Klimkówka stan. 27 AZP 113-75/6 rozległa osada datowana na okres rzymski, ale również na epokę brązu. W trakcie badań powierzchniowych pozyskano tutaj czterdzieści dwa zabytki datowane na okres rzymski w postaci fragmentów naczyń ceramicznych w tym dwa fragmenty brzegowe. Na powierzchni gruntu widoczne zaciemnienia ze skupiskami fragmentów ceramicznych świadczące dobitnie o obecności obiektów archeologicznych.
- Klimkówka stan. 36 AZP 113-75/15 osada z okresu rzymskiego wyróżniona na podstawie odkrycia trzydziestu jeden fragmentów ceramiki w tym dwóch charakterystycznych okazów tzw. ceramiki siwej.
- Ladzin stan. 8 AZP 112-75/25 osada z okresu rzymskiego zewidencjonowana na podstawie znaleziska dziesięciu fragmentów naczyń ceramicznych w tym trzech charakterystycznych. W terenie widoczne zaciemnienia sugerujące możliwość występowania obiektów archeologicznych.
- Ladzin stan. 10 AZP 112-75/27 rozległa wielokulturowa przede wszystkim jednak z osada z okresu rzymskiego, wartość stanowiska została potwierdzona w badaniach archeologicznych w wyniku których pozyskano łącznie ponad 1100 fragmentów naczyń ceramicznych a także liczne inne zabytki, noże, ciężarki tkackie, kamienie żarnowe. Zarejestrowano liczne obiekty archeologiczne. Stanowisko posiada doskonałe położenie i zapewne większe rozmiary niż wyznaczone w karcie ewidencyjnej.
- Ladzin stan. 12 AZP 112-75/29 rozległa wielokulturowa osada datowana zarówno na epokę brązu jak i na późny okres rzymski, łącznie pozyskano tutaj dwadzieścia siedem fragmentów naczyń ceramicznych w tym czternaście datowanych na okres rzymski wśród których znalazł się bardzo charakterystyczny fragment naczynia zasobowego. Prowadzono tutaj niewielkie sondażowe badania archeologiczne. Na powierzchni terenu w trakcie badań powierzchniowych widoczne były charakterystyczne zaciemnienia wskazujące na możliwość wystąpienia obiektów archeologicznych.
- Ladzin stan. 16 AZP 112-75/33 wielokulturowa m.in. z okresu rzymskiego, rozległa osada zewidencjonowana na podstawie znaleziska szesnastu fragmentów naczyń ceramicznych oraz krzemienego grocika sercowatego z krzemienia jurajskiego. Na

powierzchni gruntu widoczne były tutaj ciemne ślady być może po obiektach i nawarstwieniach archeologicznych.

- Milcza stan. 2 AZP 112-75/2 osada datowana na kilka epok również na okres rzymski, zewidencjonowana na podstawie znaleziska dwudziestu czterech fragmentów naczyń ceramicznych, przeszlika glinianego oraz narzędzia kamiennego z rogowca.
- Posada górna stan. 2 AZP 113-75/54 duża osada z okresu rzymskiego zewidencjonowana ze względu na zebranie z powierzchni terenu dziesięciu fragmentów charakterystycznych naczyń ceramicznych w terenie widoczne były również liczne fragmenty polepy.
- Posada Górna stan. 3 AZP 113-75/55 osada wyznaczona na podstawie dziewięciu fragmentów naczyń ceramicznych w tym dwóch charakterystycznych okazów ceramiki siwej, ponadto w terenie widoczne prawdopodobne ślady rozoranych obiektów archeologicznych.
- Rymanów stan. 3 AZP 113-75/23 rozległa osada datowana na okres rzymski zewidencjonowana na podstawie zebranych tutaj trzydziestu fragmentów naczyń ceramicznych w tym dwóch bardzo charakterystycznych fragmentów brzegów naczyń. W terenie widoczne ciemne skupiska prawdopodobne ślady niszczonych orką obiektów archeologicznych.
- Rymanów stan. 6 AZP 113-75/25 osada z późnego okresu rzymskiego wyznaczona na podstawie znaleziska piętnastu fragmentów naczyń ceramicznych w tym fragmencie brzegowego oraz dwóch fragmentów ceramiki siwej.
- Rymanów stan. 19 AZP 113-75/38 rozległa osada datowana na późny okres rzymski. W trakcie badań powierzchniowych zebrano liczne fragmenty naczyń ceramicznych (dwadzieścia osiem sztuk w tym fragment ceramiki siwej). Na powierzchni terenu widoczne były wyraźne zaciemnienia wskazujące z dużym prawdopodobieństwem na obecność obiektów archeologicznych.
- Rymanów stan. 25 AZP 113-75/44 ciekawy punkt osadniczy datowany na podstawie znaleziska jedenastu fragmentów naczyń ceramicznych w tym fragmencie ceramiki grafitowej – charakterystycznej dla osadnictwa celtyckiego - na przełom okresu halsztackiego i okresu lateńskiego, na powierzchni był wówczas widoczny prawdopodobnie ślad rozoranego obiektu archeologicznego. Badane wykopaliskowo w 1994 r.
- Sieniawa stan. 17 AZP 113-75/106 osada z późnego okresu rzymskiego wśród pozyskanych z powierzchni zabytków zarejestrowano fragmenty ceramiki siwej, fragment brzegu oraz liczne grudki polepy.
- Wróblík Królewski stan. 18 AZP 112-75/73 rozległa, wielokulturowa osada z przewagą zabytków datowanych na okres rzymski (dwadzieścia dwa fragmenty z takim datowaniem na łącznie zebranych dwadzieścia osiem sztuk), na powierzchni stanowiska zaobserwowano liczne fragmenty polepy, którą należy wiązać z istnieniem w tym miejscu osadnictwa.
- Wróblík Szlachecki stan. 3 AZP 112-75/40 osada datowana na okres rzymski na podstawie znalezisk powierzchniowych w postaci szesnastu fragmentów naczyń ceramicznych.

Wszystkie wyżej wymienione stanowiska zajmują teren o urozmaiconej rzeźbie, dobrze eksponowany, niejednokrotnie o naturalnych walorach obronnych. Stanowiska często sąsiadują ze sobą lub ich obszar oddzielony jest na skutek współczesnej działalności człowieka np. zabudowę współczesnej wsi.

f. Rejestr zabytków

Zgodnie z art. 9 oraz 10 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, do rejestru zabytków wpisuje się zabytek nieruchomy lub ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na wniosek właściciela tegoż zabytku lub z urzędu. Wpis do rejestru dokonywany jest jedynie w przypadku możliwości obiektywnego wykazania, że obiekt odpowiada w pełni definicji zabytku zawartej w art. 3 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a w szczególności dowiedzeniu, iż jego zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Rejestr zabytków nieruchomych.

- ✓ Bałucianka – zespół cerkiewny: cerkiew pw. Zaśnięcia Bogurodzicy, obok murowana dzwonnica i kamienne ogrodzenie; A-1257 z 12.02.1992.
- ✓ Bzianka – zespół dworsko-parkowy: dwór, stajnia dworska oraz park; A-88 z 16.01.1986.
- ✓ Klimkówka – kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła otoczony ogrodzeniem z czterema kapliczkami, bramą i bramką; A-1267 z 24.02.1992 (kościół); A-1657 z 24.02.2020 (ogrodzenie).
- ✓ Klimkówka – kościół filialny pw. Znalezienia Krzyża Świętego wraz z ogrodzeniem; A-1268 z 17.02.1992.
- ✓ Klimkówka – park dworski; A-1070 z 05.06.1995.
- ✓ Królik Polski – kościół parafialny pw. Narodzenia NMP i św. Wacława; A-147 z 08.05.1989.
- ✓ Królik Wołoski – zespół cerkiewny: cerkiew pw. Przeniesienia Relikwii św. Mikołaja, obok dzwonnica; A-1376 z 31.01.1985.
- ✓ Ladin – zespół dworsko-parkowy: dwór otoczony parkiem oraz wolnostojąca dzwonnica; A-95 z 16.06.1986.
- ✓ Rymanów – zespół kościelno-plebański: kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca otoczony ogrodzeniem z trzema kapliczkami i schodami, z wieżą i dzwonnica, obok plebania i wikarówka; A-4 z 15.11.1948 (kościół i plebania); A-74 z 27.11.1952 (plebania); A-1735 z 21.10.2021 (ogrodzenie, wieża, dzwonnica i wikarówka).
- ✓ Rymanów – synagoga, ul. Piękna; A-273 z 03.11.1970.
- ✓ Rymanów – cmentarz żydowski, ul. Kalwaria; A-343 z 24.10.1995.
- ✓ Rymanów – zespół dworsko-parkowy: dwór, wozownia dworska, stajnia dworska, mur kamienny ogrodzeniowy, otoczony parkiem; A-887 z 27.11.1952.

- ✓ Rymanów – dom, ul. Bieleckiego 9; A-1320 z 18.02.1985.
- ✓ Rymanów – dom, ul. Sanocka 15; A-1611 z 16.06.1986.
- ✓ Rymanów – gorzelnia dworska, ul. Mitkowskiego 12; A-97 z 26.07.2004.
- ✓ Rymanów Zdrój – stacja transformatorowa, ul. Zdrojowa; A-345 z 24.03.2009.
- ✓ Rymanów Zdrój – willa „Zaosie”, ul. Krzemienna 6 (d. Deszno); A-97 z 17.06.1986.
- ✓ Rymanów Zdrój – dom (d. leśniczówka Potockich), ul. Zdrojowa, otoczona starodrzewiem; A-1637 z 15.02.1985.
- ✓ Sieniawa – d. cerkiew pw. Narodzenia NMP, obok dzwonnica oraz d. cmentarz przycerkiewny; A-1042 z 28.01.1992.
- ✓ Sieniawa – budynek szkoły; A-87 z 15.01.1986.
- ✓ Wróblík Królewski – d. cerkiew pw. Zaśnięcia Przeświętej Bogurodzicy, obok dzwonnica; A-277 z 14.04.1992.
- ✓ Wróblík Szlachecki – d. cerkiew pw. Zaśnięcia MB, obok dzwonnica; A-69 z 31.01.1985.

Rejestr zabytków ruchomych.

- ✓ Bałucianka – wyposażenie cerkwi pw. Zaśnięcia Bogurodzicy; B-89 z 06.01.2004.
- ✓ Bałucianka – dzwon cerkiewny przy cerkwi pw. Zaśnięcia Bogurodzicy; B-839 z 28.02.2017.
- ✓ Bałucianka – krzyż z nieistniejącej cerkwi w Desznie ustawiony w otoczeniu bałuciańskiej cerkwi; B-1068 z 25.09.2023.
- ✓ Klimkówka – późnogotycki obraz tablicowy *Matki Bożej Apokaliptycznej* w kościele parafialnym pw. św. Michała Archanioła; B-404 z 13.02.1998.
- ✓ Klimkówka – polichromia we wnętrzu kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła; B-177 z 27.02.2007.
- ✓ Klimkówka – ołtarz główny w kościele parafialnym pw. św. Michała Archanioła; B-320 z 30.11.2009.
- ✓ Klimkówka – wyposażenie ruchome kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła; B-363 z 13.09.2010.
- ✓ Klimkówka – ołtarz główny w kościele filialnym pw. Krzyża Świętego; B-785 z 18.02.2016.
- ✓ Klimkówka – rzeźba *Chrystusa Ukrzyżowanego* wraz ze snycerską ramą w retabulum ołtarza głównego w kościele filialnym pw. Krzyża Świętego; B-578 z 25.01.2013.
- ✓ Klimkówka – pozytyw organowy w kościele filialnym pw. Krzyża Świętego; B-828 z 08.02.2017.
- ✓ Królik Polski – wyposażenie i wystrój malarski kościoła parafialnego pw. Narodzenia NMP; B-88 z 07.01.2004.
- ✓ Królik Polski – sukienka wraz z koronami z obrazu Matki Bożej z Dzieciątkiem w ołtarzu głównym w kościele parafialnym pw. Narodzenia NMP; B-822 z 21.02.2017.
- ✓ Królik Polski – instrument organowy w kościele parafialnym pw. Narodzenia NMP; B-940 z 13.05.2019.

- ✓ Królik Polski – elementy wyposażenie ruchomego w kościele parafialnym pw. Narodzenia NMP; B-958 z 12.12.2019.
- ✓ Rymanów – zabytki ruchome w wyposażeniu kościoła parafialnego pw. św. Wawrzyńca; B-402 z 05.05.1971.
- ✓ Rymanów – wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Wawrzyńca; B-618 z 12.07.2013.
- ✓ Rymanów – gotyckie dzwony w dzwonnicy przykościelnej; B-1079 z 16.10.2023.
- ✓ Rymanów – grobowiec rodziny Bieleckich położony w sektorze C pod nr 248 na cmentarzu komunalnym; B-703 z 18.02.2015.

Rejestr zabytków archeologicznych.

- ✓ Ladzin – stanowisko nr 1 AZP 112-75/18, osada; A-a 67 z 27.11.1991.
- ✓ Ladzin – stanowisko nr 10 AZP 112-75/27, osada; A-a 66 z 27.11.1991.
- ✓ Ladzin – stanowisko nr 12 AZP 112-75/29, osada; A-a 65 z 22.11.1991.
- ✓ Ladzin – stanowisko nr 16 AZP 112-75/33, osada; A-a 63 z 22.11.1991.
- ✓ Milcza – stanowisko nr 2 AZP 112-75/2, osada; A-a 72 z 01.11.1991.
- ✓ Rymanów Zdrój – stanowisko nr 1 AZP 113-75/18, zamczysko; A-a 99 z 14.12.1994.
- ✓ Wróblík Królewski – stanowisko nr 18 AZP 112-75/73, osada; A-a 64 z 22.11.1991.

7. OCENA ZASOBU ZABYTKOWEGO. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ.

Mocne strony:

- położenie w pobliżu większego miasta powiatowego;
- atrakcyjne krajobrazowo położenie gminy;
- lokalizacja na terenie gminy miejscowości uzdrowskiej o znaczeniu ogólnopolskim;
- pokaźny zasób zabytków zlokalizowanych na terenie gminy; zabytki prezentujące wysokie wartości historyczne, artystyczne i naukowe oraz o cennych walorach krajobrazowych;
- występowanie na terenie gminy zabytków nieruchomych, wyjątkowych w skali południowo-wschodniej części Polski, znacząco wzbogacających krajobraz kulturowy gminy: zespoły dworsko-parkowe, architektura sakralna (kościół, cerkwie, kaplice, dzwonnice przykościelne, plebanie), cmentarze wyznaniowe, kapliczki, stanowiska archeologiczne;
- bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych stanowiących zbiory będące świadectwem minionych epok;
- znaczące wzbogacenie krajobrazu kulturowego gminy poprzez występowanie obiektów zabytkowych, w tym licznych przykładów tzw. małej architektury, czyli kapliczek;
- istnienie zabytków będących świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości;
- istnienie tzw. miejsc pamięci;
- spory zasób pomnikowego drzewostanu na terenie gminy;
- występowanie zróżnicowanego, ciekawego krajobrazu naturalnego i kulturowego;
- duże walory naturalnego krajobrazu, stanowiące turystyczne atrakcje;
- występowanie licznych szlaków turystycznych, spacerowych i rowerowych w gminie i najbliższej okolicy, w tym szlaków związanych z zabytkami nieruchomymi;
- korzystne warunki rozwoju turystyki ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe i atrakcyjne tereny krajobrazowe;
- chronione środowisko przyrodnicze (obszary Natura 2000);
- aktywność władz samorządowych i silna promocja gminy jako ośrodka turystycznego;
- obszerna baza turystyczna i hotelowa na terenie Rymanowa Zdroju i okolicy;
- żywa tradycja – kultywowanie dawnych tradycji i obrzędów na terenie gminy, poprzez istniejące stowarzyszenia.

Słabe strony:

- zły stan zachowania nielicznych obiektów zabytkowych, w tym przykładów willowej architektury uzdrowskiej na terenie Rymanowa Zdroju;
- brak skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego ze względu na brak planów rewaloryzacji i rewitalizacji;
- brak wystarczających nakładów finansowych na ochronę zabytków;

- niedostateczny poziom cyfryzacji zasobów dziedzictwa regionu, pozwalającej na powszechny dostęp do takichże zasobów.
- brak bazy turystycznej i hotelowej.

Szanse:

- położenie w regionie bogatym w tradycję i liczne zabytki, a także w ogromne walory środowiska naturalnego;
- położenie w regionie bogatym w zasoby naturalne;
- znakomite warunki dla rozwoju różnych form turystyki, np. pieszej i rowerowej, z wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego gminy;
- aktywność lokalnych społeczności, mająca na celu kultywowanie dawnych tradycji;
- plenerowe imprezy, rekonstrukcje historyczne, jako element promocji i budowania więzi lokalnych;
- możliwość pozyskiwania środków finansowych na cele związane z ochroną dziedzictwa kulturowego z różnych źródeł.

Zagrożenia:

- powstawanie inwestycji wpływających negatywnie na krajobraz kulturowy;
- wypieranie tradycyjnego drewnianego budownictwa ludowego przez zabudowę współczesną;
- brak specjalistycznych opracowań mających na celu ochronę krajobrazu kulturowego przed degradacją;
- brak instrumentów wsparcia finansowego opieki nad zabytkami;
- brak bazy turystycznej, skutkujące krótkotrwałym pobytem na terenie gminy i odpływem turystów do ośrodków z lepszą ofertą;
- niedostateczne działania w kierunku pobudzania świadomości lokalnej związanej ze znaczeniem i wartością regionalnego dziedzictwa kulturowego;
- niedostateczne wspieranie i promowanie działań związanych z ochroną i konserwacją zabytków.

8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE.

Założenia programowe formułowane są na okres czterech lat i umownie przyjmuje się taki okres czasu na ich realizację. Jednakże należy pamiętać, że niektóre z postulatów mają charakter długofalowego działania, przez co nie ma możliwości zrealizowania ich w tak zawężonym przedziale czasowym.

Należy w tym miejscu przedstawić efekty realizacji założeń nakreślonych w poprzednio obowiązującym na lata 2018-2021 *Programie*. Gmina Rymanów sporządziła dwa sprawozdania za ten okres w trybie dwuletnim 2018-2019 oraz 2020-2021.

1. W latach 2018-2019 gmina Rymanów uchwaliła dwie uchwały, w których podjęto zapisy dotyczące ochrony zabytków:
 - a) Uchwałą Nr LX/566/18 Rady Miejskiej w Rymanowie z dnia 28 września 2018 r. uchwalony został miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Sieniawa/2014”, w którym zostały określone zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków:
 - na obszarze planu znajdują się stanowiska archeologiczne znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji stanowisk archeologicznych, znajdują się obiekty wpisane do rejestru zabytków oraz obiekty (budynki i kapliczki) pozostające w gminnej ewidencji zabytków,
 - procesy budowlane w granicach stanowisk archeologicznych lub związane z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków lub pozostającymi w ewidencji konserwatora zabytków należy prowadzić z uwzględnieniem przepisów odrębnych z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
 - dla obiektów: cerkwi, cmentarza i budynku szkoły obowiązuje architektura nowych obiektów w strefie ekspozycji cerkwi, w strefie ekspozycji szkoły oraz w granicach cmentarza winna odpowiadać historycznej zabudowie, obowiązuje zachowanie historycznego sposobu zagospodarowania terenów, forma dobudowana nie może zaburzać wartości oraz ekspozycji budynków zabytkowych,
 - dla budynków pozostających w gminnej ewidencji zabytków obowiązuje ochrona historycznej formy architektonicznej obiektu obejmująca: bryłę budynku (kształt dachu, rodzaj pokrycia), kompozycję elewacji (wielkość i rozmieszczenie otworów okiennych i drzwiowych).
 - b) Uchwałą Nr II/21/18 Rady Miejskiej w Rymanowie z dnia 29 listopada 2018 r. uchwalony został miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Posada Górna 2014”, w którym również zostały określone zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków:
 - na obszarze planu znajdują się stanowiska archeologiczne, obiekty pozostające w gminnej ewidencji zabytków (budynki, kapliczki),
 - procesy budowlane w granicach stanowisk archeologicznych lub związane z obiektami pozostającymi w ewidencji konserwatora zabytków należy prowadzić

- z uwzględnieniem przepisów odrębnych z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- dla budynków pozostających w gminnej ewidencji zabytków obowiązuje ochrona historycznej formy architektonicznej obiektu obejmująca: bryłę budynku(kształt dachu, rodzaj pokrycia), kompozycję elewacji (wielkość i rozmieszczenie otworów okiennych i drzwiowych).
2. W latach 2018-2019 gmina Rymanów przeznaczyła środki finansowe z własnego budżetu na dofinansowanie prac konserwatorskich prowadzonych przy zabytkach. Do takich obiektów należy m.in. kościół parafialny w Króliku Polskim, który dzięki unijnym dotacji Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego i dotacji z Gminy Rymanów został zakończony. Wyremontowany został cały budynek wraz z wyposażeniem ruchomym i wystrojem malarskim. Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Rymanowie od kilkunastu lat prowadziła etapowo prace konserwatorskie i restauratorskie przy kolejnych elementach wyposażenia kościoła parafialnego w Rymanowie. W 2018 roku wykonano ostatnie prace przy dolnej części ołtarza głównego tj. konserwację polichromowanych elementów ołtarza i prace przy złożonych elementach drewnianych.
 3. Stowarzyszenie „Nasz Rymanów” opracowało dokumentację dotyczącą odnowy pomników nagrobnych na cmentarzu komunalnym w Rymanowie. Dokumentacja obejmuje 19 pomników, część z nich została już odnowiona.
 4. Popularyzowanie zasobów dziedzictwa kulturowego w gminie Rymanów odbywało się poprzez organizowane imprez promujących dziedzictwo kulturowe regionu.
 5. W 2021 roku przyjęto zmianę Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Rymanów. Zmiany uwzględniały m.in. ochronę zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Zasady ochrony odnoszące się do wszystkich stref ochrony konserwatorskiej, w tym stref występowania stanowisk archeologicznych, wprowadzały zapisy zapewniające prawidłową ochronę archeologicznego dziedzictwa kulturowego w stosunku do stref występowania stanowisk archeologicznych oraz innych obszarów chronionych.
 6. Dnia 8 maja 2020 roku uchwałą nr XXVII/289/2020 Rady Miejskiej w Rymanowie zatwierdzony został miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego „Klimkówka / 2014 - część A”, w którym zostały określone zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków tj:
 - na obszarze planu są stanowiska archeologiczne znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji stanowisk archeologicznych, obiekty wpisane do rejestru zabytków, obiekty (kapliczki, budynki, cmentarz) pozostające w gminnej ewidencji zabytków,
 - procesy budowlane w granicach stanowisk archeologicznych lub związane z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków lub pozostającymi w ewidencji konserwatora zabytków należy prowadzić z uwzględnieniem przepisów odrębnych z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
 - dla obiektów: kościoła drewnianego, kościoła Świętego Krzyża, figury kamiennej i parku obowiązuje architektura nowych obiektów w strefie ekspozycji kościołów oraz w granicach parku winna odpowiadać historycznej zabudowie, obowiązuje

- zachowanie historycznego sposobu zagospodarowania terenów, forma dobudowana nie może zaburzać wartości oraz ekspozycji budynków zabytkowych,
- dla budynków pozostających w gminnej ewidencji zabytków: kapliczek budynków, cmentarza obowiązuje ochrona historycznej formy architektonicznej obiektu obejmująca: bryłę budynku (kształt dachu, rodzaj pokrycia), kompozycję elewacji (wielkość i rozmieszczenie otworów okiennych i drzwiowych).
7. Do rejestru zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego w latach 2020-2021 zostały wpisane następujące zabytki: elementy zespołu kościelno-plebańskiego tj. wieża dzwonnica, wikařówka oraz ogrodzenie placu kościelnego z 3 kapliczkami i schodami w Rymanowie oraz ogrodzenie wraz z 4 kapliczkami, bramą i bramką kościoła parafialnego w Klimkówce.
 8. Do rejestru zabytków ruchomych województwa podkarpackiego została wpisana część wyposażenia drewnianego kościoła parafialnego w Króliku Polskim oraz instrument organowy.
 9. Gmina Rymanów w latach 2020-2021 przeznaczyła środki finansowe z własnego budżetu na dofinansowanie prac konserwatorskich prowadzonych przy zabytkach. Do takich obiektów należy kościół parafialny w Króliku Polskim, w którym przeprowadzono renowację wyposażenia tj. świecznika korpusowego, lampy wiecznej wiszącej, chrzcielnicy kamiennej, krzyża procesyjnego, krzyży ołtarzowych, relikwiarza oraz świeczników ołtarzowych metalowych i drewnianych. W zabytkowym kościele parafialnym w Klimkówce przeprowadzono konserwację cyklu stacji drogi krzyżowej, oraz konserwację muru kamiennego przy kościele. Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Wawrzyńca w Rymanowie podjęła prace remontowe zabytkowej plebanii i otrzymała środki z budżetu gminy na opracowanie projektów budowlanych zabytkowych obiektów tj. kościoła parafialnego i plebani.
 10. Stowarzyszenie „Nasz Rymanów” odnawiała sukcesywnie kalwaryjską Drogę Krzyżową. Przeprowadzono również remont kościółka, tj. wykonana została elewacja budynku.
 11. Popularyzowanie zasobów dziedzictwa kulturowego w gminie Rymanów odbywało się poprzez organizowane imprez promujących dziedzictwo kulturowe regionu. W latach 2020-2021 odbywały się liczne imprezy kultywujące tradycje oraz wydarzenia poprzednich dekad.

Poniżej przedstawia się zaktualizowane założenia programowe oraz potrzeby konserwatorskie.

a. Zabytki nieruchome oraz krajobraz kulturowy.

Zgodnie z zapisami ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami, wszelkie działania prowadzone w obrębie obiektów zabytkowych oraz w ich otoczeniu (w granicach wyznaczonych w decyzjach o wpisie do rejestru zabytków) wymagają stosownej decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Powyższe uwarunkowanie powinno być uwzględniane we wszelkich decyzjach i dokumentach planistycznych wydawanych na poziomie gminy.

Dla celów ochrony dziedzictwa kulturowego istotne byłoby posiadanie przez gminę studium wartości kulturowych, dokumentu całościowo obejmującego zagadnienia związane z zabytkami z terenu gminy Rymanów; obecnie opracowane jest takie studium tylko dla obszaru samego miasta Rymanowa. W opracowaniu takim znaleźć można, obok historii obiektów zabytkowych, ustalenia związane z ich ochroną, potrzebami konserwatorskimi dopasowane indywidualnie dla danego obiektu. Dokumentacja ta posiada duże znaczenie w kontekście opracowywania dokumentów planistycznych (studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, decyzje o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego) znacznie ułatwiając poprawne kreowanie polityki gminy w odniesieniu do obiektów zabytkowych.

Jednym z najważniejszych zadań gminy dotyczących zabytków nieruchomych jest poprawne prowadzenie gminnej ewidencji zabytków. Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia z dnia 18 marca 2010 r., która weszła w życie 5 czerwca 2010 r., znacznie wzmocniła rolę gminnej ewidencji zabytków, czyniąc z niej źródło prawa miejscowego. Do art. 19 dodano ust. 1 pkt. a, wskazujący zabytki, których ochrona musi być bezwarunkowo uwzględniona w decyzjach o ustaleniu inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej oraz decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Są to zabytki wpisane do rejestru wraz z ich otoczeniem oraz zabytki nieruchome, znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków. Gmina Rymanów utworzyła gminną ewidencję zabytków; powyższa ewidencja prowadzona jest w formie kart zawierających w szczególności dane umożliwiające identyfikację zabytku. Gminna ewidencja zabytków stanowi część wojewódzkiej ewidencji zabytków, która z kolei jest częścią krajowej ewidencji zabytków prowadzonej przez Generalnego Konserwatora Zabytków. Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. W chwili obecnej głównym zadaniem gminy powinno być prowadzenie monitoringu dotyczącego stanu zachowania obiektów zabytkowych. Dodatkowo powinna być prowadzona aktualizacja zasobów zabytkowych, gdyż zbiór GEZ nigdy nie jest ostatecznie zamknięty. Za zgodą Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do ewidencji włącza się wartościowe obiekty dotychczas niezewidencjonowane, natomiast obiekty przekształcone, zdegradowane, bądź nieistniejące należy usuwać z ewidencji.

Kolejnym istotnym czynnikiem wpływającym na jakość ochrony zabytków, jest jej prawidłowe uwzględnianie w ramach planowania przestrzennego, zgodnie z kompetencjami jednostek samorządu terytorialnego.

Każdy dokument powinien w tej kwestii odnosić się do pełnego zasobu zabytkowego gminy. Bardzo ważnym jest, aby wszystkie zabytki z terenu gminy każdorazowo były przedmiotem analiz w kontekście planowania przestrzennego; mowa tu o obiektach wpisanych indywidualnie do wojewódzkiego rejestru zabytków, zabytkach ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków, a nadto wszystkich stanowiskach archeologicznych. Dokumenty takie powinny wyznaczać strefy buforowe wokół najważniejszych zabytków poszczególnych miejscowości, które to stanowić będą ochronę przed zabudową kubaturową, mającą negatywny wpływ na estetykę i odbiór zabytków.

Należy także wyznaczyć osie widokowe dla najważniejszych obiektów zabytkowych, które niejednokrotnie stanowią dominanty w krajobrazach miejscowości.

Podstawowym dokumentem, w oparciu o który prowadzona jest polityka gminy odnosząca się do dziedzictwa kulturowego jest studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

W gestii gminy pozostaje uzupełnienie, bądź zmiana zapisów obowiązujących w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Rymanów. Zapisy studium dosyć dobrze kształtują politykę ochrony krajobrazu Gminy. Główne postulaty w tym zakresie zmierzają do ograniczania rozpraszania zabudowy na zasadzie uzupełniania, dogęszczania, bądź kontynuacji w celu tworzenia zwartych kompleksów, a także preferowania zabudowy nawiązującej do regionalnego stylu i krajobrazu. Również ochrona indywidualnych obiektów zabytkowych opracowana została poprawnie, funkcjonują tutaj zapisy zabezpieczające ich ochronę na zasadzie stref konserwatorskich, jak i zapisów dla poszczególnych zabytków. Na tym tle najslabiej wypadają zapisy dot. dziedzictwa archeologicznego. Jego zasób opracowany został nieprawidłowo, tym samym zaburzono rzeczywisty obraz archeologicznego dziedzictwa gminy, co może negatywnie wpływać na prawidłowość realizowania polityki ochronnej. W kolejnych zmianach studium błąd ten powinien być wyeliminowany.

Zgodnie z zapisem art. 7 ust. 4 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami jedną z form ochrony zabytków jest ustalenie odpowiednich zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o warunkach zabudowy i decyzjach o lokalizacji inwestycji celu publicznego.

Gmina Rymanów posiada stosunkowo wysokie pokrycie terenu planami (zwłaszcza w porównaniu do innych samorządów powiatu) oscylujące wokół 30 procent. Samych planów jest blisko trzydzieści, duża ich część obejmuje obszary przeznaczone pod lokalizację farm wiatrowych lub fotowoltaicznych, bądź nowych osiedli mieszkaniowych czy też usług turystycznych oraz zalesień, gdzie kwestie ochrony zabytków, poza stanowiskami archeologicznymi, praktycznie nie występują. Miejscowe plany dotyczące miasta Rymanowa i uzdrowiska Rymanów Zdrój obejmują wiele aspektów związanych z ochroną zabytków; ich zapisy i ustalenia porządkują w dużym stopniu tematykę ochrony zabytków na tym terenie, nakładają obowiązki i zakazy, których konsekwentna realizacja przekładać będzie się na wysoką jakość ochrony konserwatorskiej. W przypadku tworzenia nowych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego ochrona zabytków nieruchomości powinna być wyznaczana w zależności od wartości danego obiektu. Zabytki wpisane do rejestru należy obejmować ochroną kilku elementową. Ścisła strefa ochrony konserwatorskiej winna obejmować obiekt i obszar wpisany do rejestru zabytków – działania w jej obrębie powinny zostać uzależnione od decyzji WKZ. Wokół takiej strefy wskazane jest wyznaczanie obszaru, otuliny, mającego na celu ochronę otoczenia obiektu zabytkowego, w granicach opierających się na naturalnym ukształtowaniu terenu, bądź jego aktualnym zagospodarowaniu. W strefie tej powinny zostać wyznaczone rygory dotyczące inwestycji, określające dopuszczalne zagospodarowanie terenu i parametry nowej zabudowy, a także dopuszczalne przekształcenia istniejącej, mające na celu przeciwdziałanie degradacji otoczenia obiektów zabytkowych i zachowanie ich ekspozycji. W obszarach o dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi proponuje się wyznaczanie

szerszych stref ochrony krajobrazu kulturowego, jednakże ich wyznaczenie powinno się opierać o specjalistyczne opracowania, np. studium wartości kulturowych.

Obiekty znajdujące się w Gminnej Ewidencji Zabytków należy objąć ochroną punktową. Poza tym zabytki z GEZ należy chronić *in situ*, dotyczy to zwłaszcza kapliczek.

W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego powinna również być zawarta ochrona ogólnego krajobrazu kulturowego gminy, charakteryzująca się utrzymaniem kompozycyjnej spójności wsi, utrwalaniem historycznych układów zabudowy, poprzez kontynuowanie tradycyjnie ukształtowanych lokalizacji i kompozycji budynków oraz wykorzystywanych form architektonicznych zmierzających do harmonizowania krajobrazu.

Miejscowe plany winny uwzględniać ochronę drewnianej architektury wiejskiej. Należy wziąć pod uwagę fakt, że obiekty takie giną obecnie z krajobrazu polskiego, dlatego też słusznym rozwiązaniem będzie ustalanie w miejscowych planach stref ochrony zabudowy drewnianej, co uchroni docelowo takie obiekty przed przekształceniami oraz rozbiórkami.

Odnosnie decyzji o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego wydawanych przez Urząd Gminy dla terenów, na których znajdują się obiekty zabytkowe ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków, każdorazowo należy je uzgadniać z urzędem konserwatorskim, który narzuci odpowiednie uwarunkowania związane z ich ochroną.

Gmina Rymanów powinna czynić starania zmierzające w kierunku wpisania do rejestru zabytków nieruchomych wartościowych obiektów zabytkowych, które dotychczas nie znalazły się w rejestrze. Obecnie postulat ten dotyczy przede wszystkim następujących obiektów:

- kaplicy grobowej na cmentarzu rzymskokatolickim w Klimkówce,
- historycznego układu urbanistycznego miasta Rymanowa,
- przedszkola św. Józefa w Rymanowie, ul. Grunwaldzka 10,
- domu ludowego w Posadzie Górnej,
- kotłowni w Rymanowie Zdroju, ul. Parkowa 5,
- dworca kolejowego we Wróbliku Szlacheckim.

Działania gminy powinny polegać na zachęcaniu i wspieraniu właścicieli obiektów w dążeniu do wpisania zabytków do rejestru. Dodatkowo samorząd może partycypować w tworzeniu opracowań historycznych związanych z danym obiektem.

Warto w tym miejscu wymienić najpilniejsze potrzeby związane z obiektami zabytkowymi wpisanymi do rejestru zabytków województwa podkarpackiego zlokalizowanymi na terytorium gminy. Obiekty te mimo, iż nie są własnością gminy, to stanowią jej wizytówkę, a dobry stan ich zachowania oraz właściwe zagospodarowanie powinny stanowić priorytet dla samorządu. W tym celu konieczne jest rozpoznanie najpilniejszych potrzeb konserwatorskich danego zabytku, a także aktualna wiedza na temat ich stanu zachowania. Ponadto na samorządzie spoczywa ustawowy obowiązek zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych dla ochrony dóbr kultury. Samorząd jest zobowiązany do dbania o zabytki, jak również nadzorowania i eliminowania prac prowadzonych przez inne podmioty, które szkodziłyby substancji zabytkowej. Natychmiastowe reagowanie na brak należytej dbałości właścicieli o bieżące utrzymanie zabytków zapobiegnie degradacji krajobrazu kulturowego.

Należy wziąć pod uwagę fakt, że stan zachowania dużej większości zabytków nieruchomości z terenu gminy jest dobry oraz bardzo dobry. W chwili obecnej, w związku z przyznaniem dofinansowań z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków „Polski Ład”, prowadzonych jest kilka inwestycji remontowo-konserwatorskich przy zabytkach zlokalizowanych na terenie Gminy Rymanów. Prace takie prowadzone są m.in. przy kościele parafialnym w Klimkówce, przy dawnej cerkwi w Wróbliku Szlacheckim, czy przy kościele parafialnym w Rymanowie. Inwestycje te prowadzone są pod stałym nadzorem konserwatora wojewódzkiego; gmina winna pomagać Zarządom obiektów, tak by realizacje bezproblemowo doprowadzić do końca. Kluczowym też jest pomoc we współfinansowaniu tego zadania, celem umożliwienia pełnego i terminowego zakończenia inwestycji.

Kilka zabytków na terenie gminy wymaga wsparcia w pozyskiwaniu środków publicznych, które pozwoliłyby na pilne zrealizowanie potrzebnych prac konserwatorskich. Także finansowe wsparcie prowadzonych prac przez gminę będzie docelowo pomocą w ratowaniu obiektu. Mowa tu m.in. o dworze w Ładzinie oraz o cerkwi w Króliku Wołoskim. O ile remont cerkwi w Króliku Wołoskim prowadzony jest etapowo od kilku lat, to w przypadku dworu w Ładzinie zaniechanie jakichkolwiek działań przyczynia się do postępującej degradacji materii zabytkowej.

Problematyczna jest kwestia związana z ochroną zabytków nieruchomości z terenu uzdrowiska Rymanów Zdrój.

Dzisiejszy Rymanów Zdrój to zadbane i uporządkowany zespół uzdrowski, utrzymujący rangę ważnego ośrodka leczniczego na mapie polskich uzdrowisk. Rozwija się żywiołowo, wykorzystując swą szansę w walce konkurencyjnej z innymi uzdrowiskami z Podkarpacia.

Obecny krajobraz kulturowy Rymanowa Zdroju tworzy przemieszany zespół obiektów współczesnych i historycznych. Wśród współczesnych są sanatoria, wille oraz osiedle z wielkiej płyty. Wśród historycznych należy wymienić te, które zostały wyremontowane ulegając przekształceniom poprzez rozbudowę oraz zubożenie detalu oraz te, które obecnie są w głębokiej degradacji i oczekują na rewaloryzację. Wiele obiektów zabytkowej architektury uzdrowskiej nie przetrwało kolei losów. Duża część tych zachowanych poddawanych jest remontom, w wyniku których często tracą dużo z pierwotnego wyglądu.

Do koniecznego remontu nadaje się, m.in. willa „Leliwa”. Wymagany jest remont konserwatorski połączony z rekonstrukcją dachu oraz drewnianego detalu architektonicznego na elewacjach. Willa „Zofia” zachowała zasadniczo swe proporcje oraz kompozycje elewacji. Potrzebny jest tutaj remont interwencyjny, gdyż ściany pozbawione są okładziny zewnętrznej i zamakają podczas deszczu. Na liście zrujnowanych obiektów historycznych w uzdrowisku jest też tzw. Leśniczówka Potockich. To najstarszy, utrzymany w charakterze architektury dworkowej dom w Rymanowie Zdroju.

W kwestii ochrony zabytków Rymanowa Zdroju istnieje konieczność ustalenia koncepcji przyszłego obrazu architektury uzdrowskiej oraz rewaloryzacji obiektów zabytkowych, gdyż to one nadają charakter temu zespołowi uzdrowskiemu oraz stanowią o atrakcyjności jego przestrzeni kulturowej. Gmina winna wypracować politykę przestrzenną dla uzdrowskiej. Obiekty opuszczone powinny znaleźć nowych właścicieli

oraz funkcje; potrzeba tutaj uregulowania spraw własnościowych. Problem mógłby rozwiązać program rewaloryzacji zespołu uzdrowiskowego, opracowany z udziałem środowisk profesjonalnych oraz społecznych, które połączone ze sobą w formie np. fundacji, byłyby zdolne taki program stworzyć na bazie przesłanek naukowych, a także później go wdrożyć. Tylko konsekwentne działanie środowiska o przygotowaniu merytorycznym: konserwatorskim i architektonicznym może uratować ginącą architekturę uzdrowiskową Rymanowa Zdroju.

Odrębny postulat tyczy się cmentarzy rzymskokatolickich. Należy na bieżąco wykonywać prace porządkowe na terenie tychże założeń, chronić ich pierwotny układ oraz zabezpieczać przed zniszczeniem najbardziej zdegradowanych nagrobków.

Ważnym zadaniem gminy powinno być przeznaczanie środków finansowych z własnego budżetu na dofinansowanie prac konserwatorskich prowadzonych przy obiektach zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków. Samorząd winien wspierać działania właścicieli zabytków zmierzające do pozyskiwania środków zewnętrznych na działania konserwatorsko-remontowe przy obiektach zabytkowych. Równie istotne jest, aby na stronie internetowej gminy Rymanów znalazły się aktualne informacji związane z możliwością pozyskania środków finansowych z zakresu ochrony zabytków (m.in. z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Marszałka Województwa Podkarpackiego, Funduszu Kościelnego, WFOŚiGW) na zabezpieczenie i remont tych obiektów.

Podsumowując powyższe postulaty, najpilniejsze wnioski dotyczą:

- uzgadniania wszelkich działań prowadzonych przy zabytkach znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
- opracowania studium wartości kulturowych dla całej gminy; postulat nie jest obligatoryjny, lecz warty zrealizowania w miarę możliwości finansowych,
- monitorowania stanu zachowania obiektów zabytkowych figurujących w GEZ,
- prowadzenia cyklicznej aktualizacji zasobów gminnej ewidencji zabytków,
- kreowania poprawnej polityki przestrzennej w odniesieniu do obiektów zabytkowych i krajobrazu kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o warunkach zabudowy i decyzjach o lokalizacji inwestycji celu publicznego, zgodnie z zaprezentowanymi wyżej wytycznymi,
- wspierania działań zmierzających do wpisania do rejestru zabytków województwa podkarpackiego obiektów posiadających szczególną wartość,
- wspierania działań zmierzających do poprawy stanu zachowania cennych zabytków z terenu gminy, w tym architektury uzdrowiskowej Rymanowa Zdroju,
- przeznaczania środków finansowych na prace prowadzone przy obiektach zabytkowych.

b. Zabytki ruchome.

Ruchome zabytki z terenu gminy Rymanów, to przede wszystkim zabytki o charakterze sakralnym, tj. wyposażenie i wystrój malarski kościołów oraz dawnych cerkwi greckokatolickich, a nadto pomniki nagrobne usytuowane na cmentarzach wyznaniowych oraz kapliczki.

Najpilniejszym zadaniem dla gminy Rymanów powinno być przeznaczanie środków finansowych z własnego budżetu na dofinansowanie prac konserwatorskich prowadzonych przy zabytkach ruchomych. Samorząd także powinien wspierać działania właścicieli zabytków zmierzające do pozyskiwania środków zewnętrznych na działania konserwatorskie przy tychże zabytkach.

Należy przyznać, że stan zachowania zabytków ruchomych na terenie gminy jest stosunkowo dobry; Właściciele tych obiektów prowadzą lub przeprowadzili prace konserwatorskie, które poprawiają ich stan.

Wyposażenie cerkwi w Bałuciance jest po przeprowadzonych pracach konserwatorskich, podobnie jak wyposażenie kościoła parafialnego w Klimkówce, kościoła filialnego w Klimkówce oraz kościoła w Króliku Polskim. W przypadku tych obiektów konieczne jest bieżące monitorowanie stanu zachowania, w celu ewentualnego wczesnego wykrycia problemu (np. zaatakowanie struktury drewna przez owady). Równie ważne jest regularne wietrzenie wnętrza świątyń, co jest szczególnie ważne w przypadku kościołów użytkowanych okazjonalnie (Królik Polski, Bałucianka, czy kościół filialny w Klimkówce)

Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Wawrzyńca w Rymanowie od kilkunastu lat prowadzi etapowo prace konserwatorskie i restauratorskie przy kolejnych elementach wyposażenia kościoła parafialnego w Rymanowie. Pomimo tego, że wiele obiektów odzyskało już swój pierwotny wyraz artystyczny, to jeszcze sporo z nich oczekuje na podjęcie prac. Ważnym zadaniem gminy jest tutaj wspieranie Zarządcy obiektu, pomoc w pozyskiwaniu środków publicznych na prace oraz współudział w finansowaniu tych inwestycji.

Elementy wystroju malarskiego w synagodze w Rymanowie wymagają inwentaryzacji oraz zabezpieczenia przed postępującą degradacją. Polichromia ta posiada unikatowe w skali regionu wartości, ale brak jakichkolwiek działań przy niej prowadzi do tego, iż ulega osypywaniu, a więc bezpowrotnemu utraceniu.

Do rejestru zabytków ruchomych województwa podkarpackiego powinny zostać wpisane:

- zabytkowe elementy wystroju dawnych cerkwi greckokatolickich w Sieniawie, we Wróbliku Królewskim oraz Wróbliku Szlacheckim;
- kamienne nagrobki zlokalizowane na terenie cmentarzy wyznaniowych;
- najwartościowszych przykładów kapliczek z terenu gminy.

Pod rozważę należy wziąć również kapliczki, jako że indywidualne wpisanie do rejestru zabytków ruchomych najbardziej wartościowych przykładów tej, tzw. małej architektury, przyczyniłoby się do wzmocnienia ich ochrony prawnej *in situ* oraz pozwoliłoby na prawidłowy nadzór nad prowadzonymi w przyszłości pracami

konserwatorskimi, a ponadto otworzyłyby szerokie możliwości pozyskiwania publicznych środków finansowych z przeznaczeniem na prace konserwatorsko-restauratorskie.

Obecnie wszystkie kapliczki z terenu gminy Rymanów chronione są na podstawie ujęcia w gminnej ewidencji zabytków. W większości zlokalizowane są one na posesjach prywatnych, niemniej jednak stanowią nieodłączny element krajobrazu kulturowego, tak więc Gmina Rymanów winna wspierać ich zachowanie i konserwację, a w efekcie uzgadniać z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków wszelkie zgłoszone wcześniej przez właścicieli zamierzenia planowane do realizacji przy tychże zabytkach. Ich ochronę dodatkowo można wzmocnić, prócz odrębnego wpisu do rejestru, poprzez odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Wszystkie kapliczki należy bezwzględnie chronić *in situ*, ich przemieszczenia możliwe są jedynie tylko w ciągu ulic i w obrębie działki, jeżeli zaistnieje uzasadnione niebezpieczeństwo, np. związane z przebudową drogi. Ważne jest również zachowanie w procesie konserwacji bryły i materiału, z jakiego powstał dany obiekt.

Zabytkowe nagrobki na terenie gminy Rymanów zachowane są w obrębie cmentarzy rzymskokatolickich, greckokatolickich oraz żydowskiego. Zarządcy tychże założeń często nie mają dość chęci, by podjąć trud zabezpieczenia i zachowania tak cennych zabytków na rzecz potomnych. Dlatego w gestii Gminy winno być występowanie z upoważnienia właściciela, w celu podjęcia inicjatyw założenia stowarzyszeń skupiających się na ratowaniu zabytkowych nagrobków. Należy bowiem wziąć pod uwagę, że na cmentarzach na terenie gminy znajduje się stosunkowo duża grupa wartościowych pomników, które obecnie są opuszczone, a co za tym idzie – w znacznym stopniu zdegradowane. Stowarzyszenia takie miałyby na celu pozyskiwanie środków na konserwację, uzyskiwanie wymaganych pozwoleń oraz koordynowanie i prowadzenie nadzoru inwestorskiego zadania. Należałoby przy tej okazji wytypować najbardziej cenne nagrobki z poszczególnych cmentarzy i wnioskować do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o objęcie ich ochroną prawną na mocy wpisu do rejestru zabytków ruchomych. W pierwszej kolejności jednak ze wszech miar ważniejsze wydaje się być podjęcie działań, zmierzających do zabezpieczenia najbardziej narażonych na degradację pomników, a dopiero w dalszych etapach do kompleksowej konserwacji tychże obiektów.

Podsumowując powyższe postulaty, najpilniejsze wnioski dotyczą:

- współfinansowania prac konserwatorskich prowadzonych przy zabytkach ruchomych,
- wspierania inicjatyw zmierzających do założenia stowarzyszeń mających na celu ratowanie zabytkowych nagrobków,
- uzgadniania wszelkich działań prowadzonych przy kapliczkach znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
- ustalenia ochrony kapliczek na podstawie zapisów w mpzp,
- wspierania działań zmierzających do wpisania do rejestru zabytków województwa podkarpackiego obiektów ruchomych posiadających szczególne wartości, m.in. kapliczek, nagrobków, wyposażenia świątyń,

- wspierania działań zmierzających do poprawy stanu zachowania oraz do podejmowania prac konserwatorskich przy cennych zabytkach ruchomych z terenu gminy.

c. Zabytki archeologiczne.

Podstawę i priorytet w opiece nad zabytkami archeologicznymi gminy Rymanów winno stanowić należyte prowadzenie ewidencji stanowisk archeologicznych. Dokładne rozpoznanie lokalizacji, zasięgu i charakteru stanowisk archeologicznych stanowi kluczowy element poprawnie sprawowanej opieki nad tego typu zabytkami. W tym celu konieczne jest posiadanie gminnej ewidencji zabytków składającej się z kart adresowych stanowisk archeologicznych opracowanych w oparciu o zasoby wojewódzkiej ewidencji zabytków w postaci zbioru kart KESA powstałych w trakcie realizacji programu Archeologiczne Zdjęcie Polski.

Ważnym elementem poprawnie sprawowanej opieki nad zabytkami archeologicznymi są ponowne weryfikacyjne badania powierzchniowe obszarów AZP, zlokalizowanych na terenie gminy, zwłaszcza tych rozpoznanych na początku lat 90-tych XX w. Jak już wspomniano w niniejszym opracowaniu wykaz stanowisk archeologicznych w obrębie gminy nie stanowi zbioru zamkniętego. Stanowiska archeologiczne podlegają dużo silniejszym przeobrażeniom niż pozostałe kategorie obiektów zabytkowych. Wpływ mają na to między innymi czynniki naturalne: erozja gleby powodująca degradację stanowisk, czy przeobrażenie powodujące utrudnienia w obserwacji stanowisk, poprzez zarastanie ich powierzchni na skutek ugorowania pól oraz czynniki ludzkie: często nieświadome niszczenie stanowisk poprzez ich zabudowę itd. Z powyższych względów cykliczna weryfikacja zasobu zabytków archeologicznych gminy jest koniecznością, tylko dzięki temu możliwe jest formułowanie poprawnych postulatów dotyczących ochrony oraz definiowanie istniejących zagrożeń dla archeologicznego dziedzictwa kulturowego gminy. Istotne przy tym jest, aby do ewidencjonowania i weryfikowania stanowisk archeologicznych, wykorzystać również nowoczesne metody m.in. lotniczy skaning laserowy (ALS), badania geofizyczne (magnetyczne, elektrooporowe, geofizyczne). Z metod tych lotniczy skaning laserowy najbardziej nadają się do wykorzystania w celach weryfikacji ewidencji, gdyż pozwala prowadzić analizę w obrębie rozległych obszarów pokrytych skanowaniem. Dzięki gęstej chmurze punktów pomiarowych widoczna jest najdrobniejsza zmiana konfiguracji terenu. W przypadku gminy Rymanów należy rozważyć waloryzację zasobu archeologicznego przy użyciu tej właśnie metody z ewentualnym uzupełnieniem i doprecyzowaniem wybranych obszarów/stanowisk archeologicznych przy użyciu metod geofizycznych. Zadanie to w głównej mierze spoczywa na Wojewódzkim Konserwatorze Zabytków, udział gminy powinien polegać na wsparciu finansowym przedsięwzięć zmierzających do weryfikacji zasobu stanowisk archeologicznych z terenu gminy.

Należy tutaj podkreślić, że zagadnienia związane z pradziejami oraz historią gminy nie zostały dotychczas kompleksowo opracowane. Gmina nie posiada studium wartości kulturowych, dokumentu całościowo obejmującego zakres tematów związanych

z dziedzictwem kulturowym. Gdzie można znaleźć precyzyjnie opracowane wartościowanie stanowisk archeologicznych (tworzone na podstawie zrealizowanych archeologicznych badań wykopaliskowych i powierzchniowych), z wyznaczeniem stref ochronnych ustalanych indywidualnie dla danego obiektu bądź grupy stanowisk. Dokumentacja ta posiada duże znaczenie w kontekście opracowywania dokumentów planistycznych (studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, decyzje o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego) znacznie ułatwiając poprawne kreowanie polityki gminy w odniesieniu do obiektów zabytkowych.

Z poziomu gminy jednym z najistotniejszych czynników wpływających na jakość ochrony stanowisk archeologicznych, jest jej prawidłowe uwzględnianie w ramach planowania przestrzennego, zgodnie z kompetencjami jednostek samorządu terytorialnego. Jednym z istotnych dokumentów tworzącym zręby polityki gminy związanej z ochroną stanowisk archeologicznych jest studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. W studium gminy zasób dziedzictwa archeologicznego opracowany został błędnie. Umieszczona została tutaj tabela zawierająca 440 stanowiska archeologiczne, natomiast na terenie gminy do chwili obecnej zewidencjonowano jedynie 236 stanowisk archeologicznych. Błąd i rozbieżność wynika z podziału tabeli, przez autorów studium, według chronologii poszczególnych stanowisk. Nie zwrócono uwagi, że niektóre stanowiska zwłaszcza te rozleglejsze, osady wielokulturowe, posiadają datowanie obejmujące kilka epok pradziejowych. Tym samym jedno stanowisko może kilkakrotnie trafić do tabeli, za każdym razem pod innym datowaniem. Błąd ten zaburza rzeczywisty obraz zasobu archeologicznego dziedzictwa gminy i może negatywnie wpływać na prawidłowość realizowania polityki ochronnej względem tego dziedzictwa. Ponadto mapy zawierające lokalizację stanowisk archeologicznych obejmują wyłącznie większe osady, pomijają natomiast zewidencjonowane na terenie gminy ślady osadnictwa i punkty osadnicze. Zapewne w zamyśle autorów studium mniejsze stanowiska nie posiadają wartości, jednakże z konserwatorskiego punktu widzenia wszelkie, nawet najmniejsze ślady osadnictwa powinny być oznaczone na planach studium, gdyż ich ostateczną wartość zweryfikować mogą jedynie badania wykopaliskowe. Często ślady osadnictwa okazują się być w rzeczywistości rozległymi osadami, które nie zostały zniszczone np. przez orkę, bądź erozję, stąd mniejsza ilość zabytków archeologicznych na powierzchni w trakcie badań powierzchniowych i w efekcie zakwalifikowanie takiego stanowiska, jako ślad osadnictwa. W kolejnych zmianach studium wyżej wymienione mankamenty koniecznie muszą być wyeliminowane.

Zgodnie z zapisem art. 7 ust. 4 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami jedną z form ochrony zabytków jest ustalenie odpowiednich zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o warunkach zabudowy i decyzjach o lokalizacji inwestycji celu publicznego. W przypadku miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego stanowiska archeologiczne winny być dokładnie oznaczone na załącznikach graficznych do planu, natomiast w jego tekście powinny znaleźć się zapisy ustanawiające ochronę konserwatorską i nakazujące uzgadnianie zamierzeń inwestycyjnych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Dotychczas funkcjonujące na terenie gminy miejscowe plany, zwłaszcza dwa największe obejmujące

granice administracyjne Rymanowa i Rymanowa Zdroju, uwzględniają ten postulat. Stanowiska archeologiczne występujące w ich obrębie zostały czytelnie oznaczone na załącznikach graficznych natomiast w tekście planu ustanowiono dla nich strefy ochronne. Odnośnie decyzji o warunkach zabudowy i lokalizacji inwestycji celu publicznego, wydawanych przez Urząd Gminy, dla terenów, na których zlokalizowano stanowiska archeologiczne (rozpoznanie powinno się opierać na gminnej ewidencji zabytków), każdorazowo należy je uzgadniać z urzędem konserwatorskim, który narzuci odpowiednie uwarunkowania związane z ich ochroną. Jednym z pozytywnych aspektów uwzględniania ochrony stanowisk archeologicznych w planowaniu przestrzennym jest wiedza przydatna właścicielom oraz potencjalnym inwestorom planującym działalność w obrębie, bądź sąsiedztwie stanowisk archeologicznych. Uwzględnianie istniejących uwarunkowań konserwatorskich, związanych z ochroną stanowisk archeologicznych, w procesie planowania inwestycyjnego skutkuje ochroną już na etapie koncepcyjnym (świadomość poniesienia kosztów badań archeologicznych, bądź projektowanie inwestycji poza strefą ochrony konserwatorskiej). Należy tutaj pamiętać, że w przypadku potwierdzenia, w wyniku badań archeologicznych wykonywanych w miejscu prowadzonej inwestycji, obecności wyjątkowo cennych obiektów archeologicznych, może zaistnieć konieczność przemianowania terenu w części lub w całości w strefę ścisłej ochrony reliktywów archeologicznych, co w konsekwencji może skutkować zakazem wszelkiej działalności budowlanej. W razie zaistnienia takiej sytuacji, ze względu na rangę dokonanych odkryć, Wojewódzki Konserwator Zabytków powinien wpisać teren do rejestru zabytków, nadając mu tym samym status najwyższej ochrony. Biorąc powyższe pod uwagę zaleca się minimum inwestowania w obszarze stanowisk archeologicznych, zwłaszcza tych najcenniejszych.

Na szczególną uwagę zasługują stanowiska charakteryzujące się dużą oceną wartości poznawczej. Trzeba przy tym pamiętać, że stanowiska te zostały wytypowane w zdecydowanej większości jedynie na podstawie zapisów z kart ewidencyjnych. Duża liczba zabytków ruchomych zebranych z powierzchni stanowiska w trakcie badań powierzchniowych może świadczyć o dużym zniszczeniu stanowiska archeologicznego, natomiast mniejsza liczba zabytków może wskazywać na lepszy stan zachowania obiektu. Rzeczywistą ich wartość mogą określić dopiero wykopaliskowe badania archeologiczne. Najcenniejsze stanowiska archeologiczne z terenu gminy Rymanów wymienione zostały w niniejszym opracowaniu przy okazji opisu zasobu dziedzictwa archeologicznego gminy. Dodatkowo odpowiednia adnotacja o szczególnej wartości stanowiska została również umieszczona w wykazie stanowisk na końcu Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami.

W przypadku prowadzenia prac ziemnych na obszarze wszelkiego rodzaju stanowisk archeologicznych należy realizować wyprzedzające daną inwestycję ratownicze badania archeologiczne. Dodatkowo w najbliższym otoczeniu stanowisk najcenniejszych, wymienionych w wykazie, należy bezwzględnie przeprowadzić ścisły nadzór archeologiczny (granice poszczególnych stref powinny zostać ustalone w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, bądź każdorazowo w decyzjach o warunkach zabudowy lub inwestycji celu publicznego).

Niektóre stanowiska, ze względu na bliską odległość względem siebie i w miarę jednolity horyzont czasowy zdają się łączyć w większe kompleksy osadnicze. Stanowiska

te w rzeczywistości tworzyć mogą jedną dużą osadę. Z sytuacją taką mamy do czynienia np. np. w Ładzinie gdzie na stanowiskach nr 6 AZP 112-75/23, stan. 7 AZP 112-75/24, stan. 12 AZP 112-75/29, stan. 15 AZP 112-75/32, stan. 16 AZP 112-75/33, a także stan. 18 AZP 112-75/35 i terenach przyległych możemy mieć do czynienia z rozległym obszarem zajęтым przez osadnictwo pradziejowe poczynając od przełomu neolitu i wczesnej epoki brązu, aż do okresu rzymskiego. Podobna sytuacja występuje we Wróbliku Szlacheckim na stan. 2 AZP 112-75/39, stan. 4 AZP 112-75/41, stan. 5 AZP 112-75/42, stan. 9 AZP 112-75/45, stan. 11 AZP 112-75/48 oraz stan. 14 AZP 112-75/51. Być może z rozległym kompleksem osadniczym z okresu rzymskiego mamy do czynienia w Rymanowie na stanowiskach i ich sąsiedztwie nr 18 AZP 113-75/37, stan. 19 AZP 113-75/38, stan. 22 AZP 113-75/41, stan. 24 AZP 113-75/43. Podobnie we Wróbliku Szlacheckim stan. 3 AZP 112-75/40, stan. 5 AZP 112-75/42, stan. 7 AZP 112-75/44. Mając to na uwadze należy ustanowić strefy obserwacji archeologicznej (w studium oraz mpzp i innych dokumentach planistycznych), gdzie wszelkie prace ziemne realizowane będą pod nadzorem archeologicznym. Ponadto pamiętać należy, że część stanowisk występujących w bliskiej odległości względem siebie datowane zostało na różne epoki pradziejów jak również na czasy średniowiecza, natomiast możliwe, iż również w takich przypadkach mamy do czynienia ze zwartymi kompleksami osadniczymi, jednakże ewentualne wyjaśnienie takich kwestii, jak już wspomniano, wymaga przeprowadzenia szerszego rozpoznania i dodatkowych badań archeologicznych.

Szczególnej ochronie konserwatorskiej powinny podlegać stanowiska narażone na zniszczenie przez prace ziemne realizowane w ramach działalności inwestycyjnej. W tych przypadkach, już na etapie wstępnych koncepcji, pracownicy gminy odpowiedzialni za wydawanie decyzji o warunkach zabudowy bądź lokalizacji inwestycji celu publicznego lub inwestorzy powinni występować do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o wydanie zaleceń i uwarunkowań koniecznych do spełnienia w związku z realizowaną inwestycją. Natomiast Wojewódzki Konserwator Zabytków może nakazać wykonanie, poprzedzających inwestycję, archeologicznych badań wykopaliskowych.

Niezależnie od działalności inwestycyjnej, stanowiska zewidencjonowane na podstawie licznych zabytków ruchomych, zebranych w trakcie badań powierzchniowych (co stanowi przesłankę na temat silnej degradacji stanowiska archeologicznego w następstwie naturalnej erozji bądź głębokiej orki), należy typować w pierwszej kolejności do ratowniczych badań wykopaliskowych. Dodatkowo postuluje się także przeprowadzenie planowych badań archeologicznych, ukierunkowanych na wyjaśnienie kwestii spornych dotyczących konkretnej problematyki, np. szersze rozpoznanie osadnictwa z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, a zwłaszcza osadnictwa z okresu rzymskiego, z którym związanych jest wiele rozległych osad zewidencjonowanych na terenie gminy (dotychczas nie zarejestrowano żadnego cmentarzyska związanego z tym okresem, zostały one natomiast przebadane na terenie pobliskiej gminy Sanok). Osady w tym typie z terenu gminy posiadają zbliżony kontekst geograficzny do licznych, bardzo cennych stanowisk archeologicznych odkrytych i badanych na sąsiednich terenach np. miasta Sanok. Należy na nowo spojrzeć na część stanowisk zewidencjonowanych na terenie gminy jako posiadających jeszcze większy potencjał naukowo – badawczy kwalifikujący do podjęcia badań archeologicznych: Klimkówka stan. 8 113-74/51,

Klimkówka stan. 27 AZP 113-75/6, Klimkówka stan. 36 AZP 113-75/15, Ladzin stan. 8 AZP 112-75/25, Ladzin stan. 10 AZP 112-75/27, Ladzin stan. 12 AZP 112-75/29, Ladzin stan. 16 AZP 112-75/33, Milcza stan. 2 AZP 112-75/2, Posada górna stan. 2 AZP 113-75/54, Posada Górna stan. 3 AZP 113-75/55, Rymanów stan. 3 AZP 113-75/23, Rymanów stan. 6 AZP 113-75/25, Rymanów stan. 19 AZP 113-75/38, Rymanów stan. 25 AZP 113-75/44, Sieniawa stan. 17 AZP 113-75/106, Wróblík Królewski stan. 18 AZP 112-75/73, Wróblík Szlachecki stan. 3 AZP 112-75/40. Wszystkie wyżej wymienione stanowiska zajmują teren o urozmaiconej rzeźbie, dobrze eksponowany, niejednokrotnie o naturalnych walorach obronnych. Stanowiska często sąsiadują ze sobą lub ich obszar oddzielony jest na skutek współczesnej działalności człowieka np. zabudowę współczesnej wsi. Niektóre z nich to wielokulturowe osady, jednakże ze zdecydowaną przewagą zabytków z okresu rzymskiego zebranych w trakcie badań powierzchniowych.

Ochroną ewidencyjną należy również objąć (analogicznie do innych gmin) szereg zabytków archeologicznych zlokalizowanych na terenie gminy a dotychczas nie objętych ochroną, czyli nieistniejących już wsi (Wołtuszoła, Tarnawka, Zawoje i inne). Jeszcze do chwili obecnej zachowały się tam ślady po dawnych mieszkańcach a przede wszystkim dawne cmentarze i miejsca po cerkwiach, miejsca te często malowniczo położone można by w przyszłości wpisać w infrastrukturę turystyczną gminy poprzez wyznaczenie szlaków pieszych i rowerowych oraz udostępnienie i oznaczenie terenów, gdzie zlokalizowane są pozostałości cmentarzy i Cerkwii. Wymienione wyżej miejsca narażone są często na destrukcyjną działalność tzw. poszukiwaczy skarbów tj. osób używających detektora metali. Natomiast obszary te winny być całkowicie wyłączone z takiej działalności, w terenie zasadnym byłoby ustawienie tablic informujących o takim zakazie.

Docelowo należy dążyć również do zewidencjonowania i objęcia ochroną konserwatorską miejsc i śladów walk toczonych w trakcie I i II wojny światowej. W obszarach tych często odnajdywane są szczątki żołnierzy (najczęściej chowanych szybko w warunkach wojennych, liczne potwierdzenia takiego działania zaobserwowano w Bieszczadach i Beskidzie), również ta kategoria obiektów zabytkowych powinna być wyłączona z destrukcyjnej działalności detektorystów metali.

Z terenu gminy Rymanów, ze względu na bardzo wysoką wartość poznawczą do rejestru zabytków wpisane zostały następujące stanowiska archeologiczne: Ladzin stan. 1 AZP 112-75/18 wpisane decyzją nr A-67 w dniu 27 listopada 1991 r., Ladzin stan. 10 AZP 112-75/27 wpisane decyzją nr A-66 w dniu 27 listopada 1991 r., Ladzin stan. 12 AZP 112-75/29 wpisane decyzją nr A-65 w dniu 22 listopada 1991 r., Ladzin stan. 16 AZP 112-75/33 wpisane decyzją nr A-63 w dniu 22 listopada 1991 r., Milcza stan. 2 AZP 112-75/2 wpisane decyzją nr A-72 w dniu 1 listopada 1991 r., Rymanów Zdrój stan. 1 AZP 113-75/18 wpisane decyzją nr A-99 w dniu 14 grudnia 1994 r., Wróblík Królewski stan. 18 AZP 112-75/73 wpisane decyzją nr A-64 w dniu 22 listopada 1991 r.

Dodatkowo, na chwilę obecną, do objęcia ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków, ze względu na bardzo dużą wartość poznawczą, zakwalifikować można stanowiska archeologiczne: Klimkówka stan. 8 AZP 113-74/51, Klimkówka stan. 12 AZP 113-74/55 a także Klimkówka stan. 27 AZP 113-75/6 i Klimkówka stan. 36 AZP 113-75/15, Ladzin stan. 8 AZP 112-75/25, Posada Górna stan. 2 AZP 113-75/54, Posada Górna stan. 3 AZP 113-75/55, Rymanów stan. 3 AZP 113-75/23, Rymanów stan. 6 AZP

113-75/25, Rymanów stan. 19 AZP 113-75/38, Rymanów stan. 25 AZP 113-75/44, Rymanów stan. 34 AZP 113-75/115 (w tym przypadku nawarstwienia archeologiczne rymanowskiego zespołu staromiejskiego winny być wpisane razem z układem urbanistycznym miasta), Rymanów Zdrój stan. 3 AZP 113-75/20, Sieniawa stan. 7 AZP 113-75/96, Sieniawa stan. 17 AZP 113-75/106, Wróblak Szlachecki stan. 3 AZP 112-75/40. Wszystkie będące rozległymi wielokulturowymi osadami, wyznaczonymi na podstawie dużej liczby znalezisk zabytków archeologicznych.

W przypadku pozostałych cennych stanowisk, dopiero realizacja badań archeologicznych potwierdzająca w pełni ich wartość i konieczność zachowania „in situ” mogłaby stanowić podstawę do wpisu obiektów do rejestru zabytków województwa podkarpackiego. W obecnym stanie rzeczy wystarczająca jest ochrona ustanawiana na podstawie art. 7 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. tj. *ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.*

Podsumowując powyższe najpilniejsze postulaty to:

- wspieranie zamierzeń dążących do wykonania ponownych weryfikacyjnych archeologicznych badań powierzchniowych obejmujących terytorium gminy z wykorzystaniem nowoczesnych metod nieinwazyjnych;
- poprawienie i uaktualnienie zapisów studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego odnoszących się do archeologicznego dziedzictwa kulturowego gminy a nade wszystko prawidłowe ujęcie zagadnień związanych z ochroną stanowisk archeologicznych w przyszłym planie ogólnym zagospodarowania gminy;
- realizowanie poprawnej ochrony stanowisk archeologicznych, zgodnie z powyższymi wytycznymi, w opracowywanych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o warunkach zabudowy oraz decyzjach o lokalizacji inwestycji celu publicznego.
- objęcie ścisłą ochroną stanowisk archeologicznych: Klimkówka stan. 8 AZP 113-74/51, Klimkówka stan. 12 AZP 113-74/55 a także Klimkówka stan. 27 AZP 113-75/6 i Klimkówka stan. 36 AZP 113-75/15, Ładzin stan. 8 AZP 112-75/25, Posada Górna stan. 2 AZP 113-75/54, Posada Górna stan. 3 AZP 113-75/55, Rymanów stan. 3 AZP 113-75/23, Rymanów stan. 6 AZP 113-75/25, Rymanów stan. 19 AZP 113-75/38, Rymanów stan. 25 AZP 113-75/44, Rymanów stan. 34 AZP 113-75/115 (w tym przypadku nawarstwienia archeologiczne rymanowskiego zespołu staromiejskiego winny być wpisane razem z układem urbanistycznym miasta), Rymanów Zdrój stan. 3 AZP 113-75/20, Sieniawa stan. 7 AZP 113-75/96, Sieniawa stan. 17 AZP 113-75/106, Wróblak Szlachecki stan. 3 AZP 112-75/40.
- wspieranie działań zmierzających do realizacji ratowniczych badań wykopaliskowych w obrębie stanowisk szczególnie narażonych na zniszczenie oraz

- wspieranie badań prowadzących do rozpoznania istotnych zagadnień związanych z pradziejami regionu, przede wszystkim osadnictwa z okresu rzymskiego.
- informowanie potencjalnych inwestorów o realizacji inwestycji w obrębie stanowisk archeologicznych, już na etapie koncepcyjnym.
 - wykorzystanie potencjału turystycznego dziedzictwa archeologicznego zwłaszcza grodziska/zamczyska w Rymanowie Zdroju oraz malowniczo położonych nieistniejących wsi poprzez tworzenie szlaków pieszych i rowerowych, oznaczenie obiektów w terenie wraz z tablicami informującymi o ich historii, organizacja np. pikników historycznych
 - wprowadzenie do ewidencji konserwatorskiej jako stanowiska archeologiczne pozostałości po dawnych wsiach a przede wszystkim terenów cerkwisk i otaczających ich cmentarzy.
 - wspieranie działań zapobiegających penetracji dawnych wsi, cmentarzy oraz miejsc po cerkwiach a także śladów działań wojennych z obu wojen światowych, przez nielegalnych poszukiwaczy skarbów używających detektorów metali.

d. Rozpoznanie, dokumentowanie i popularyzowanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

Ważnym zadaniem gminy powinno być wspieranie działań zmierzających do lepszego rozpoznania zasobu dziedzictwa kulturowego na terenie podległym samorządowi, a także jego właściwe udokumentowanie i popularyzowanie. Działania takie w prostej linii prowadzą do kształtowania pozytywnego podejścia lokalnych społeczności do kwestii ochrony zabytków. Dodatkową korzyścią może być wzrost świadomości na temat wykorzystywania potencjału dziedzictwa kulturowego dla ekonomicznego wzrostu regionu i tworzenia nowych miejsc pracy oraz marki turystycznej. Główne działania samorządu w tej materii powinny się opierać na szeregu działań:

- Prowadzeniu monitoringu i cyklicznej weryfikacji zasobów gminnej ewidencji zabytków (włączenie obiektu do GEZ, czy jego wykreślenie z GEZ wymaga konsultacji z WUOZ).
- Utworzeniu komputerowej bazy zabytków figurujących w gminnej ewidencji zabytków i umieszczenie jej na stronach internetowych gminy.
- Tworzeniu i wspieraniu (m.in. finansowym) inicjatyw zmierzających do specjalistycznego rozpoznania poszczególnych najcenniejszych obiektów zabytkowych i powstaniu opracowań konserwatorskich uwzględniających indywidualne potrzeby poszczególnych obiektów.
- Tworzeniu i wspieraniu inicjatyw mających na celu popularyzowanie wiedzy o historii i zabytkach regionu poprzez wydawnictwa popularnonaukowe.
- Współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych w celu ich udostępnienia dla zwiedzających.
- Wspieraniu i współpracy ze stowarzyszeniami lokalnymi (np. koła gospodyń wiejskich), mającymi na celu zachowanie tradycji i kultury regionu.

- Współpracy ze szkołami funkcjonującymi na terenie gminy, zmierzającej do upowszechnienia wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu wśród dzieci i młodzieży.
- Rozbudowaniu strony internetowej gminy, poprzez umieszczenie tam szerokiej informacji związanej z historią i zabytkami gminy, a także mapy przedstawiającej lokalizację zabytków i miejsc wartych odwiedzenia.
- Wzbogaceniu infrastruktury turystycznej o ścieżki rowerowe, miejsca wypoczynku na szlakach, tablice informacyjne i punkty widokowe.
- Organizacji imprez plenerowych promujących dziedzictwo kulturowe regionu.
- Organizacji szkoleń dla pracowników gminy odpowiedzialnych za opiekę i ochronę dziedzictwa kulturowego.
- Wspieraniu i promocji tradycyjnych form dawnej produkcji m.in. kowalstwa, bednarstwa, miodowarstwa itp.

9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Zakłada się, że zadania określone w „Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Rymanów na lata 2025-2028” będą realizowane w wyniku następujących działań:

1. Wspólne działanie władz gminy Rymanów z Podkarpackim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz z właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych, przedstawicielami Kościołów, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi.

2. Działania własne władz samorządowych:

- a) prawne – np. uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów, które powinny być objęte ochroną konserwatorską;
- b) finansowe – należyte utrzymywanie, wykonanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy oraz dotacje, system ulg finansowych, nagrody, zachęty dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych;
- c) programowe – realizacja projektów i programów regionalnych;
- d) inne – działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.

3. Działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady zawarte w rozdziale 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną, w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Zadania związane z opieką nad zabytkami mogą być finansowane, m.in. z następujących źródeł:

- Z budżetu gminy Rymanów – finansowanie dotyczy obiektów będących własnością gminy lub pozostających w trwałym zarządzie jej jednostek lub zakładów budżetowych, a także obiektów nie będących własnością gminy. Zasady udzielania dotacji powinny zostać zawarte w prawie lokalnym.
- Z budżetu Marszałka Województwa Podkarpackiego w ramach przyznanej dotacji na prace zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.
(www.wrota.podkarpackie.pl/pl/kultura/zabytki/dotacje)
- Z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace, zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.
(www.wuozprzemysl.pl)
- Z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w ramach dotacji przyznanej zgodnie z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. w oparciu o ogłaszane corocznie przez Ministerstwo aktualne programy. (www.mkidn.gov.pl)
- Z dotacji unijnych (www.wrota.podkarpackie.pl/pl/fue/fundusze) w ramach:
 - a. Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego.
 - b. Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko.
 - c. Norweskiego Mechanizmu Finansowego.
- Z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (www.wfosigw.pl/strefa-beneficjenta/obsługa_beneficjentow), środki finansowe mogą być przeznaczane na przedsięwzięcia związane z utrzymaniem i zachowaniem parków objętych ochroną na podstawie przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

11. 1. WYKAZ ZABYTEKÓW NIERUCHOMYCH GMINY RYMANÓW UJĘTYCH W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW.

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Adres / lokalizacja	Datowanie	Numer rejestru zabytków
1.	Bałucianka	cmentarz greckokatolicki / rzymskokatolicki	nieopodal cerkwi / północno-zachodnia część miejscowości	XVIII w. (?)	
2.	Bałucianka	kapliczka kamienna	obok nr 8	1891 r.	
3.	Bałucianka	cerkiew pw. Zaśnięcia Bogurodzicy	północno-zachodnia część miejscowości	2 poł. XVIII w.	A-1257 z 12.02.1992 r.
4.	Bałucianka	dzwonnica cerkiewna	północno-zachodnia część miejscowości	1820 r.	A-1257 z 12.02.1992 r.
5.	Bałucianka	kamienne ogrodzenie	północno-zachodnia część miejscowości	XIX w.	A-1257 z 12.02.1992 r.
6.	Bzianka	dwór	centrum wsi	1914 r.	A-88 z 16.01.1986 r.
7.	Bzianka	park	centrum wsi	k. XIX w.	A-88 z 16.01.1986 r.
8.	Bzianka	kapliczka kamienna	obok nr 142	1912 r.	
9.	Bzianka	dom, ob. sklep	przy drodze Bzianka-Besko	1 ćw. XX w.	
10.	Bzianka	czworak dworski (stajnia)	centrum wsi	XIX/XX w.	A-88 z 16.01.1986 r.
11.	Bzianka	studnia kamienna	obok nr 43	1910 r.	
12.	Bzianka	studnia kamienna	obok nr 44	1889 r.	
13.	Bzianka	figura przydrożna	obok nr 37	1936 r.	
14.	Bzianka	kapliczka kamienna	obok nr 30	k. XIX w.	
15.	Bzianka	studnia murowana	obok nr 10	1930 r.	
16.	Bzianka	studnia murowana	obok nr 6	pocz. XX w.	
17.	Głębokie	kapliczka kamienna	obok nr 6	XIX/XX w.	
18.	Głębokie	szkoła	centrum wsi	XIX/XX w.	
19.	Głębokie	kapliczka kamienna	centrum wsi, obok szkoły	pocz. XX w.	
20.	Głębokie	cmentarz rzymskokatolicki	południowo-wschodnia część wsi	1950 r.	
21.	Głębokie	park	południowo-wschodnia część wsi	2 poł. XIX w.	
22.	Głębokie	kapliczka	obok nr 214	1890 r.	
23.	Klimkówka	kapliczka kamienna	przy skrzyżowaniu drogi Krosno-Sanok z drogą biegnącą z Klimkówki	XIX/XX w.	
24.	Klimkówka	kapliczka kamienna	obok nr 116	pocz. XX w.	

25.	Klimkówka	kapliczka murowana	obok nr 9	1909 r.	
26.	Klimkówka	kapliczka kamienna	obok nr 15	pocz. XX w.	
27.	Klimkówka	kapliczka kamienna	obok nr 31	XIX/XX w.	
28.	Klimkówka	kapliczka kamienna	obok nr 49	XIX/XX w.	
29.	Klimkówka	kapliczka	obok nr 229	XIX w.	
30.	Klimkówka	pomnik poległych w I wojnie światowej	centrum wsi, obok szkoły	1938 r.	
31.	Klimkówka	szkoła	centrum wsi	1920 r.	
32.	Klimkówka	dom, ob. sklep	centrum wsi	1914 r.	
33.	Klimkówka	dom ludowy	centrum wsi	1910 r.	
34.	Klimkówka	kapliczka	obok nr 238	XIX w.	
35.	Klimkówka	cmentarz rzymskokatolicki	zachodnia część wsi	2 poł. XIX w.	
36.	Klimkówka	kapliczka kamienna	w ogrodzeniu kościół parafialnego	1866 r.	A-1267 z 24.02.1992 r.
37.	Klimkówka	kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła	centrum wsi	1864 r.	A-1267 z 24.02.1992 r.
38.	Klimkówka	kościół filialny pw. Znalezienia Krzyża Świętego	na południowy wschód od centrum wsi	1854 r.	A-1268 z 17.02.1992 r.
39.	Klimkówka	figura św. Jana	obok kościoła Znalezienia Krzyża Świętego	1 poł. XIX w.	A-1268 z 17.02.1992 r.
40.	Klimkówka	park	przy drodze Krosno-Sanok	XVIII/XIX w.	A-1070 z 05.06.1995 r.
41.	Królik Polski	kapliczka murowana	ul. Bieszczadzka 104	XIX w.	
42.	Królik Polski	kapliczka kamienna	ul. Bieszczadzka 56	XIX/XX w.	
43.	Królik Polski	kapliczka kamienna	przy drodze Jaśliska-Brzozów, na Górze Szkarskiej	2 poł. XIX w.	
44.	Królik Polski	kapliczka murowana	przy drodze Jaśliska-Brzozów	XIX w.	
45.	Królik Polski	kapliczka murowana	ul. Bieszczadzka 218	XIX/XX w.	
46.	Królik Polski	stodoła plebańska	przy kościele parafialnym	XIX/XX w.	
47.	Królik Polski	cmentarz rzymskokatolicki	powyżej kościoła	XIX w.	
48.	Królik Polski	kościół parafialny pw. Narodzenia NMP i św. Wacława	ul. Bieszczadzka	1647 r.	A-147 z 08.05.1989 r.
49.	Królik Polski d. Wołoski	cerkiew pw. Przeniesienia Relikwii św. Mikołaja	nad potokiem	1843-1845	A-1376 z 31.01.1985 r.
50.	Królik Polski d. Wołoski	dzwonnica cerkiewna	obok cerkwi	1843-1845	A-1376 z 31.01.1985 r.

51.	Królik Polski d. Wołoski	kostnica	na cmentarzu cerkiewnym	1870 r.	
52.	Ladzin	dwór	ul. Zadwór 5	XVIII w.	A-95 z 16.06.1986 r.
53.	Ladzin	park dworski	ul. Zadwór 5	poł. XIX w.	A-95 z 16.06.1986 r.
54.	Ladzin	stajnia dworska	ul. Zadwór 4	XVIII/XIX w.	
55.	Ladzin	figura przydrożna	ul. Zadwór	k. XIX w.	
56.	Ladzin	kapliczka kamienna	ul. Rzeszowska	k. XIX w.	
57.	Ladzin	kapliczka kamienna	ul. Rzeszowska	k. XIX w.	
58.	Ladzin	kapliczka kamienna	ul. Rzeszowska	pocz. XX w.	
59.	Milcza	kapliczka kamienna	ul. Szkolna 23	k. XIX w.	
60.	Milcza	kapliczka kamienna	ul. Szkolna 30	1893 r.	
61.	Milcza	szkoła	ul. Szkolna 16	pocz. XX w.	
62.	Milcza	kapliczka kamienna	obok szkoły	1904 r.	
63.	Posada Górna	kapliczka murowana	ul. 3 Maja 97	XIX/XX w.	
64.	Posada Górna	dom ludowy	ul. 3 Maja 73	1 poł. XX w.	
65.	Posada Górna	kapliczka kamienna	ul. 3 Maja 260	1 ćw. XX w.	
66.	Posada Górna	kapliczka kamienna	ul. 3 Maja 86	pocz. XX w.	
67.	Rymanów	dom, ob. sklep	ul. Mickiewicza 3	1934 r.	
68.	Rymanów	kapliczka murowana	ul. Mickiewicza 5	XVIII/XIX w.	
69.	Rymanów	dom ludowy	ul. Mickiewicza 46	ok. 1930 r.	
70.	Rymanów	dom, obecnie poczta	ul. Piłsudskiego 4	pocz. XX w.	
71.	Rymanów	kapliczka murowana	ul. Kolejowa 37	XIX/XX w.	
72.	Rymanów	kapliczka kamienna	ul. Kolejowa 48	XIX/XX w.	
73.	Rymanów	kapliczka kamienna	ul. Kolejowa 162	XIX/XX w.	
74.	Rymanów	dom, obecnie bank	Rynek 14	pocz. XX w.	
75.	Rymanów	dom	ul. Piekarska 1	pocz. XX w.	
76.	Rymanów	kapliczka kamienna	ul. Piekarska 13	1790 r.	
77.	Rymanów	kapliczka murowana	ul. Mitkowskiego 2	pocz. XX w.	
78.	Rymanów	gorzelnia dworska	ul. Mitkowskiego 12	3 ćw. XIX w.	A-97 z 26.07.2004 r.
79.	Rymanów	kapliczka murowana	ul. Paderewskiego 14	pocz. XX w.	
80.	Rymanów	dom	Rynek 1	pocz. XX w.	
81.	Rymanów	dom	Rynek 2	pocz. XX w.	
82.	Rymanów	dom	Rynek 3	pocz. XX w.	
83.	Rymanów	dom	Rynek 4	pocz. XX w.	
84.	Rymanów	dom	Rynek 5	pocz. XX w.	
85.	Rymanów	dom	Rynek 6	pocz. XX w.	
86.	Rymanów	dom	Rynek 7	pocz. XX w.	
87.	Rymanów	dom	Rynek 8	pocz. XX w.	
88.	Rymanów	dom	Rynek 9	pocz. XX w.	
89.	Rymanów	dom	Rynek 10	pocz. XX w.	
90.	Rymanów	dom	Rynek 11	pocz. XX w.	
91.	Rymanów	dom	Rynek 12	pocz. XX w.	
92.	Rymanów	dom	Rynek 21	pocz. XX w.	
93.	Rymanów	studnia, obecnie sklep	Rynek	pocz. XX w.	
94.	Rymanów	dom	ul. Sanocka 1	pocz. XX w.	
95.	Rymanów	dom	ul. Sanocka 4	pocz. XX w.	

96.	Rymanów	dom	ul. Sanocka 15	ok. 1930 r.	A- 1611 z 16.06.1986 r.
97.	Rymanów	kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca	ul. Wola 5	1779-1781	A-4 z 15.11.1948 r.
98.	Rymanów	dzwonnica kościelna	ul. Wola 5	1780 r.	A-1735 z 21.10.2021 r.
99.	Rymanów	mur kościelny	ul. Wola 5	1780 r.	A-1735 z 21.10.2021 r.
100.	Rymanów	plebania	ul. Wola 5	1780 r.	A-74 z 27.11.1952 r.
101.	Rymanów	wikarówka	ul. Wola 3	XIX/XX w.	A-1735 z 21.10.2021 r.
102.	Rymanów	synagoga	ul. Piękna	1 ćw. XVIII w.	A-273 z 03.11.1970 r.
103.	Rymanów	dwór	ul. Dworska 38	1 ćw. XIX w.	A-887 z 27.11.1952 r.
104.	Rymanów	wozownia dworska	ul. Dworska 38	XIX/XX w.	A-887 z 27.11.1952 r.
105.	Rymanów	brama dworska	ul. Dworska 38	pocz. XIX w.	A-887 z 27.11.1952 r.
106.	Rymanów	stajnia dworska	ul. Dworska 38	pocz. XIX w.	A-887 z 27.11.1952 r.
107.	Rymanów	dom	ul. Bieleckiego 2	ok. 1930 r.	
108.	Rymanów	dom	ul. Bieleckiego 9	4 ćw. XIX w.	A-1320 z 18.02.1985 r.
109.	Rymanów	dom	ul. Boczna 1	pocz. XX w.	
110.	Rymanów	dom, obecnie kino	ul. Grunwaldzka 9	ok. 1930 r.	
111.	Rymanów	dom, obecnie przedszkole	ul. Grunwaldzka 10	pocz. XX w.	
112.	Rymanów	figura św. Józefa	ul. Grunwaldzka 10	pocz. XX w.	
113.	Rymanów	dom	ul. Kilińskiego 2	XIX/XX w.	
114.	Rymanów	cmentarz z I wojny światowej	na cmentarzu rzymskokatolickim	ok. 1920 r.	
115.	Rymanów	cmentarz rzymskokatolicki	ul. Kalwaria	XVIII w.	
116.	Rymanów	cmentarz z II wojny światowej	na cmentarzu rzymskokatolickim	ok. 1940 r.	
117.	Rymanów	cmentarz żydowski	ul. Kalwaria	XVII w.	
118.	Rymanów	park	ul. Dworska	pocz. XIX w.	A-887 z 27.11.1952 r.
119.	Rymanów	mur ogrodzeniowy dworski	ul. Osiedle i Parkowa		A-887 z 27.11.1952 r.
120.	Rymanów Zdrój	willa „Góral”	ul. Zdrojowa 41	1 ćw. XX w.	
121.	Rymanów Zdrój	willa „Niespodzianka”	ul. Kasztanowa 8	ok. 1930 r.	
122.	Rymanów Zdrój	dom, obecnie apteka	ul. Zdrojowa 38	1 ćw. XX w.	
123.	Rymanów Zdrój	stacja transformatorowa	ul. Zdrojowa	1 ćw. XX w.	A-345 z 24.03.2009 r.
124.	Rymanów Zdrój	willa „Biały Orzeł”	ul. Zdrojowa 48	1 ćw. XX w.	

125.	Rymanów Zdrój	dom, obecnie sklep	ul. Zdrojowa 47	1 ćw. XX w.	
126.	Rymanów Zdrój	willa „Zgoda”	ul. Zdrojowa 27	1 ćw. XX w.	
127.	Rymanów Zdrój	willa „Słoneczna”	ul. Zdrojowa 26	1 ćw. XX w.	
128.	Rymanów Zdrój	willa „Krakus”	ul. Zdrojowa 29	ok. 1930 r.	
129.	Rymanów Zdrój	willa „Opatrzność”	ul. Zdrojowa 53	ok. 1930 r.	
130.	Rymanów Zdrój	willa „Gozdawa”	ul. Kasztanowa 9	ok. 1930 r.	
131.	Rymanów Zdrój	kościół parafialny pw. św. Stanisława BM	ul. Zdrojowa	1912 r.	
132.	Rymanów Zdrój	willa „Pogoń”	ul. Zdrojowa 56	1 ćw. XX w.	
133.	Rymanów Zdrój	szpital „Maria”	ul. Wyspiańskiego 5	XIX/XX w.	
134.	Rymanów Zdrój	szpital „Teresa”	ul. Zdrojowa 54	1 ćw. XX w.	
135.	Rymanów Zdrój	sanatorium „Gołąbek”	ul. Zdrojowa 55	1 ćw. XX w.	
136.	Rymanów Zdrój	szpital „Leliwa”	ul. Wyspiańskiego 2	XIX/XX w.	
137.	Rymanów Zdrój	rozlewnia wód	ul. Parkowa 6	XIX/XX w.	
138.	Rymanów Zdrój	kotłownia	ul. Parkowa 5	XX w.	
139.	Rymanów Zdrój	pijalnia wód mineralnych	ul. Parkowa 8	XIX/XX w.	
140.	Rymanów Zdrój	willa „Zofia”	ul. Wyspiańskiego	1 ćw. XX w.	
141.	Rymanów Zdrój	willa	ul. Kasztanowa 7	XX w.	
142.	Rymanów Zdrój	Leśniczówka Potockich	ul. Zdrojowa 50	3 ćw. XX w.	A-1637 z 15.02.1985 r.
143.	Rymanów Zdrój	szpital „Krystyna”	ul. Potockich 2	XIX/XX w.	
144.	Rymanów Zdrój	dom wczasów dziecięcych	ul. Potockich 3	XIX/XX w.	
145.	Rymanów Zdrój	kapliczka figura kamienna	ul. Potockich 3	ok. 1930 r.	
146.	Rymanów Zdrój – Deszno	kapliczka kamienna	przy drodze Jaśliska-Brzozów	XIX/XX w.	
147.	Rymanów Zdrój – Deszno	cmentarz greckokatolicki	przy drodze Jaśliska-Brzozów	XIX w.	
148.	Rymanów Zdrój – Deszno	willa „Zaosie”	ul. Krzemienna 6	3 ćw. XIX w.	A-97 z 17.06.1986 r.

149.	Rymanów Zdrój	krzyż kamienny	ul. Zdrojowa 15	XIX w.	
150.	Rymanów Zdrój	willa „Wanda”	ul. Zdrojowa 21	1927 r.	
151.	Rymanów Zdrój	willa „Grażyna”	ul. Zdrojowa 25	1 poł. XX w.	
152.	Rymanów Zdrój	dom	ul. Potockich	XIX/XX w.	
153.	Rymanów Zdrój	park zdrojowy	nad rzeką Tabor w centrum uzdrowiska	k. XIX w.	
154.	Sieniawa	kapliczka murowana	obok nr 108	k. XIX w.	
155.	Sieniawa	kapliczka murowana	obok nr 29a	k. XIX w.	
156.	Sieniawa	kapliczka murowana	przy drodze Krosno - Rymanów - Głębokie	3 ćw. XIX w.	
157.	Sieniawa	cerkiew pw. Narodzenia NMP	nad Jeziorem Sieniawskim	1874 r.	A-1042 z 28.01.1992 r.
158.	Sieniawa	dzwonnica cerkiewna	obok cerkwi	1847 r.	A-1042 z 28.01.1992 r.
159.	Sieniawa	cmentarz greckokatolicki / rzymskokatolicki	w otoczeniu cerkwi	XIX w.	A-1042 z 28.01.1992 r.
160.	Sieniawa	szkoła	w pobliżu cerkwi	pocz. XX w.	A-87 z 15.01.1986 r.
161.	Wróblík Królewski	cerkiew pw. Zaśnięcia Przeświętej Bogurodzicy	w centrum wsi	1888 r.	A-277 z 14.04.1992 r.
162.	Wróblík Królewski	dzwonnica cerkiewna	obok cerkwi	1888 r.	A-277 z 14.04.1992 r.
163.	Wróblík Królewski	krzyż przydrożny	obok nr 9	XIX/XX w.	
164.	Wróblík Królewski	krzyż przydrożny	obok OSP	XIX/XX w.	
165.	Wróblík Królewski	cmentarz greckokatolicki / rzymskokatolicki	zachodnia część wsi	XIX w.	
166.	Wróblík Szlachecki	kapliczka murowana	ul. Sicińska	1870 r.	
167.	Wróblík Szlachecki	młyn	ul. Sicińska 14	ok. 1930 r.	
168.	Wróblík Szlachecki	kapliczka murowana	ul. Kolejowa 1	k. XIX w.	
169.	Wróblík Szlachecki	dworzec kolejowy	przy drodze Rymanów-Brzozów	1884 r.	
170.	Wróblík Szlachecki	magazyny dworcowe	przy drodze Rymanów-Brzozów	k. XIX w.	
171.	Wróblík Szlachecki	cmentarz greckokatolicki / rzymskokatolicki	obok przejazdu kolejowego	XIX w.	
172.	Wróblík Szlachecki	cerkiew pw. Zaśnięcia MB	obok przejazdu kolejowego	1869 r.	A-69 z 31.01.1985 r.
173.	Wróblík Szlachecki	dzwonnica cerkiewna	obok cerkwi	4 ćw. XIX w.	A-69 z 31.01.1985 r.

174.	Wróblík Szlachecki	kapliczka murowana	ul. Rymanowska 55	k. XIX w.	
175.	Zmysłówka	kapliczka murowana	obok nr 4	ok. poł. XIX w.	
176.	Zmysłówka	studnia kamienna	obok nr 33	1 ćw. XX w.	